

פוליטיקה מרחבית ופערים בין יהודים לפלסטינים במחוזות בישראל

ינון כהן*

תקציר. מאמר זה בוחן את הדינמיקה של אי-השוויון בין יהודים לפלסטינים בקונטקסט מרחבי (בין אזורים) בעשורים האחרונים. הממצאים מלמדים שרוב הפערים בין יהודים לפלסטינים במדדים סוציו-אקונומיים מרכזיים לא פחתו ואף גדלו ברוב האזורים בישראל בין 1995 ל-2008. עוד מלמדים הממצאים שמאז 1995 הורע במיוחד מצבם התעסוקתי של התושבים הפלסטינים במזרח ירושלים ובנגב, שני האזורים שבהם מתרחש היום תהליך אקטיבי של השתלטות על אדמות פלסטיניות. לעומת זאת, באותה תקופה השתפר מצב התעסוקה של אוכלוסיית המתנחלים בהשוואה ליהודים המתגוררים בתחומי הקו הירוק. המגמות בשיעורי הילודה – עלייה בפריור הכולל של נשים יהודיות לעומת ירידה אצל נשים פלסטיניות – מצביעות גם הן על ההצלחה (הדמוגרפית) של מפעל ההתנחלויות.

מבוא

מאמר זה בוחן שני ממדים של אי-שוויון, הממד הלאומי היהודי-פלסטיני והממד המרחבי האזורי, כדי להציג תמונה עדכנית של הדינמיקה של אי-השוויון בישראל בעשורים האחרונים. המאמר מציג מגמות במדדים דמוגרפיים וסוציו-אקונומיים ליהודים ולפלסטינים, לא רק בכלל המדינה אלא לפי מחוזות מגורים. לניתוח מגמות אי-שוויון בין יהודים לפלסטינים בקונטקסט מרחבי יש חשיבות רבה. ראשית, אי-השוויון בבעלות ובשליטה על קרקעות בין שתי הקבוצות הוא מאפיין בולט ביותר של המדיניות הציונית, שמטרתה שליטה יהודית בישראל. דוגמה לכך היא תהליך העיור, ההכרחי להתפתחות כלכלית, חברתית ותרבותית. ישראל מסווגת 95% מ-1.683 מיליון הפלסטינים בישראל ככאלה שגרים ב"יישובים עירוניים". אבל לפי כל מדד סביר, נצרת היא המרכז האורבני הפלסטיני היחיד בישראל (ועליה אולי נוספה לאחרונה גם חיפה). אין ספק שהמעמד הסוציו-אקונומי הנמוך של פלסטינים בישראל קשור להעדרם של מרכזים עירוניים פלסטיניים. שנית, בחינת אי-שוויון ברמה האזורית מאפשרת לבחון שיטתית תת-קבוצות של יהודים ושל פלסטינים שכמעט לא נחקרו בעבר. מתנחלים יהודים בגדה המערבית, התושבים הפלסטינים

* המחלקה לסוציולוגיה, אוניברסיטת קולומביה

מאמר זה נתמך בחלקו על ידי EPSON (European Spatial Planning Observation Network) (for Territorial Development & Cohesion).

אני מודה למיכאל בוריאק ולעמית לזרוס על עזרתם בניתוח הנתונים, לאנה כהן-ינאי על עזרתה בסקירה ההיסטורית, ולניב גורדון, יצחק הברפלד, יוסי הרפז, יובל יונאי, הלל כהן, נח לויין-אפשטיין, ורד קראוס, טלי קריסטל, יהודה שנהב וסמדר שרון על הערותיהם המועילות.

במזרח ירושלים והבדווים בדרום הם שלוש תת-קבוצות שלמרות תכונותיהן הייחודיות נכללות בדרך כלל בקבוצות גדולות יותר של "יהודים", "מוסלמים" או "ערבים". לדוגמה, תעסוקה בסקטור הציבורי בענפי החינוך והבריאות היא אחד המדדים המקובלים לרמת האינטגרציה של פלסטינים בשוק העבודה הישראלי. לפי מדד זה נראה שגברים פלסטינים הגיעו לשוויון עם עמיתיהם היהודים בשוק העבודה הישראלי, אבל ממצאים ברמה האזורית מלמדים שפלסטינים במזרח ירושלים לא זו בלבד שלא השתלבו בשוק העבודה בישראל, אלא שילובם זה אף נפגע בין 1995 ל-2008. לפיכך, כדי לשפר את הבנתנו באשר להתפתחות אי-השוויון בין יהודים לפלסטינים בישראל מן ההכרח לבחון נתונים ברמת המחוז.

ההגדרות הישראליות לאוכלוסייה ולטריטוריה הישראלית

הלמ"ס (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה) אחראית על איסוף ועל פרסום נתונים באשר לאוכלוסיית ישראל ובאשר לטריטוריה הישראלית. היא עושה זאת על סמך סקרים שוטפים, נתונים מינהליים (כגון מרשם תושבים) ומפקדי אוכלוסין שנערכו ב-1948, 1961, 1972 ו-1983, והאחרון שבהם – ב-2008. הלמ"ס היא גוף השייך למשרד ראש הממשלה ולפיכך היא משקפת את המדיניות הישראלית באשר לאוכלוסייה ולטריטוריה הישראליות. לכך, כמובן, יש השלכות על האופן שבו ישראל סופרת את אוכלוסייתה ועל האופן שבו הנתונים נאספים ומוצגים. ישראל כוללת באוכלוסייתה את כל המתגוררים בשטח שבגבולות 1967, את המתנחלים בגדה המערבית (356,000 בסוף 2013), ואת כל אלה – יהודים, פלסטינים וסורים – המתגוררים בשטחים שסופחו לישראל באופן פורמלי או מעשי במזרח ירושלים וברמת הגולן.¹ הקהילה הבינלאומית, לעומת זאת, אינה מכירה בשטחים הכבושים כחלק ממדינת ישראל וגם לא בסיפוח מזרח ירושלים ורמת הגולן, ולכן לא רואה במתנחלים המתגוררים בשטחים שנכבשו ע"י ישראל ב-1967 חלק מן האוכלוסייה שמתגוררת במדינת ישראל. בשל האופן שבו הלמ"ס מפרסמת את הנתונים שלה, לעתים אי אפשר לקבל אינפורמציה על האוכלוסייה הישראלית שאינה כוללת את המתנחלים, בעיקר אלה המתגוררים במזרח ירושלים, שמספרם מוערך בכ-200,000. ה-OECD (2010) כולל משום כך "הערת אזהרה" בטבלאות המדווחות על ישראל: "מסיבות טכניות טבלה זו משתמשת בנתונים הרשמיים הישראליים, שכוללים נתונים באשר לרמת הגולן, לירושלים המזרחית ולהתנחלויות הישראליות בגדה המערבית".

הטריטוריה הישראלית מחולקת לשישה מחוזות ועוד "אזור" אחד (מפה 1). המחוזות מוגדרים לפי החלוקה המינהלית של ישראל, המשמשת משרדי ממשלה וגופים ממשלתיים רבים ובכללם הלמ"ס. מאמר זה יתבסס על החלוקה למחוזות ויציג את כל הממצאים ברמת המחוז. ארבעה מן המחוזות – דרום, מרכז, תל אביב וחיפה – הם בשטחים שנכללו בגבולות ישראל לפני יוני 1967. מחוזות צפון וירושלים הורחבו בעקבות מלחמת 1967 וכוללים היום גם את השטחים שישראל סיפחה אליה באופן חד-צדדי ברמת הגולן ובמזרח ירושלים. "אזור" חדש, שישראל מכנה "יהודה ושומרון" ובמאמר זה יכונה "הגדה המערבית", כולל את השטחים הכבושים בגדה, למעט כ-71

1 עד שנת 1996 הלמ"ס אספה ופרסמה נתונים על האוכלוסייה הפלסטינית בשטחים הכבושים – השנתון הסטטיסטי שהפיקה כלל פרק על "השטחים המוחזקים", ששמו שונה אחרי 1977 ל"יהודה, שומרון ועזה". הפרקטיקה הזו הופסקה לאחר הסכמי אוסלו והקמת הרשות הפלסטינית. מאמר זה לא ידון בפלסטינים המתגוררים ברצועת עזה ובגדה המערבית, למעט תושבי מזרח ירושלים.

ק"מ מרובעים שסופחו לירושלים.²

עד 1995 המילה "ערבים" (קל וחומר המילה "פלסטינים") כמעט לא הוזכרה בשנתון הסטטיסטי לישראל, ספינת הדגל של פרסומי הלמ"ס. החלוקה הבסיסית של האוכלוסייה הייתה ל"יהודים" ו"לא-יהודים" שסווגו לפי דת, חלוקה המזכירה את ההתייחסות לפלסטינים בהצהרת בלפור ובכתב המנדט הבריטי, שבהם כונו הפלסטינים "הקהילות הלא-יהודיות". ב-1995, לאחר גלי ההגירה מברית המועצות לשעבר, שכללו מאות אלפי לא-יהודים, שינתה הלמ"ס את החלוקה הבסיסית של האוכלוסייה ל"יהודים ואחרים" ול"אוכלוסייה ערבית". רוב ה"אחרים" שנמנו עם היהודים הם אותם מהגרי חוק השבות הלא-יהודים מברית המועצות לשעבר, חלקם "נוצרים לא-ערבים" וחלקם חסרי דת. במאמר זה אשתמש בהגדרות הללו של הלמ"ס: אכלול את ה"אחרים" עם היהודים ואשווה אותם לכלל ה"אוכלוסייה הערבית", שאותה אכנה "פלסטינים".

לפי נתוני השנתון הסטטיסטי (הלמ"ס, 2014), בסוף 2013 מנתה אוכלוסיית ישראל 8.135 מיליון בני אדם, מתוכם 79.3% "יהודים ואחרים" (מהם 5.4% "אחרים") ו-20.7% "ערבים" (מהם 84.6% מוסלמים, 8.0% דרוזים ו-7.6% נוצרים). הלמ"ס כמעט אינה מפרסמת השוואות במדדים סוציו-אקונומיים בין יהודים לפלסטינים ברמת המחוז. מעט ההשוואות המחוזיות שכן מתפרסמות כוללות נתונים על ילודה ותמותת תינוקות. במאמר זה אערוך השוואה מחוזית על בסיס הקבצים המדגמיים של שני מפקדי האוכלוסין האחרונים, הכוללים נתונים ברמת המחוז לגבי יהודים ופלסטינים. החלקים הבאים של המאמר, העוסקים בהתפתחות מפת ההתיישבות הישראלית, בילודה ובתמותה, מבוססים על נתונים שפורסמו בשנתונים הסטטיסטיים. הלוחות המוצגים בשאר המאמר, המציגים פערים סוציו-אקונומיים בין יהודים לפלסטינים במחוזות השונים, מבוססים על ניתוחים של הקבצים הזמינים לחוקרים של מפקדי 1995 ו-2008.

התפתחות היישובים בישראל

זמן קצר לאחר תום מלחמת 1948 נקטה ישראל מדיניות אגרסיבית של "ייחוד האדמה" דה-פקטו, לצד פעילות חקיקתית ואדמיניסטרטיבית שאיפשרה הפקעה של אדמות פלסטיניות ושליטה בהן (Forman & Kedar, 2004; Yiftachel, 2006). מדיניות זו יושמה באמצעות שילוב של שתי פעולות: הפלסטינים שנשארו בישראל, כ-160,000 איש, הוגבלו לכפרים שבהם התגוררו, והמדינה השתלטה על רוב המרחב מסביב לכפרים אלו והקימה במרחב המופקע הזה יישובים יהודיים. העובדה שמאז 1948 הוקמו יותר מ-700 יישובים יהודיים חדשים,³ אך רק יישובים ערביים בודדים בדרום, היא אחת התוצאות של מדיניות זו.

2 במפה 1, שלא כמו במפות אחרות של ישראל, גבולות הקו הירוק בין ישראל לגדה המערבית חדים וברורים, למעט בירושלים, שלפי המפה כוללת את השטחים שסופחו אליה ב-1967. גם הגולן, כמו ירושלים הגדולה, הוא חלק אינטגרלי מישראל במפה, דבר שאינו מפתיע שכן זוהי מפה רשמית של מדינת ישראל. דבר נוסף שבולט במפה הוא שרצועת עזה צבועה בצבע זהה לזה של הגדה המערבית למרות ה"התנתקות" של ישראל מעזה ב-2005.

3 בתחילה רבים מן המהגרים היהודים שהובאו לישראל לאחר 1948, בעיקר מזרחים, יושבו במושבים חקלאיים בשטחים שנכבשו במלחמת 1948, בעיקר בפריפריה בצפון ובדרום. באזורים אלה הוקמו כמה "עיירות פיתוח" כדי שישמשו מרכזים עירוניים מקומיים. רוב עיירות הפיתוח עניות, ובמשך השנים הן סיפקו עובדי צווארון כחול לקיבוצים (האשכנזיים) שבסביבתן.

עיון, פרולטריזציה וסגרגציה מרחבית

במחצית הראשונה של המאה ה-20, בעת השלטון הבריטי, עברה החברה הפלסטינית תהליך עיון משמעותי שנעצר ב-1948 (חסן, 2009). נתח הפלסטינים שחיו בערים גדל מ-27.4% ב-1922 ל-36.1% ב-1946 (גילבר, 1987). במלחמת 1948 המרכזים העירוניים הפלסטיניים נפגעו קשות ולמעשה חוסלו – כולם, למעט נצרת, הפכו לערים יהודיות; בחלקן נשאר מיעוט פלסטיני קטן ללא בסיס כלכלי, חברתי, תרבותי או פוליטי. גורלה של האוכלוסייה הפלסטינית הכפרית שנשארה בישראל לא היה טוב יותר. לאחר אבדן האדמות במלחמת 1948 והפקעות הקרקע עם קום המדינה עברה האוכלוסייה הכפרית הפלסטינית תהליך פרולטריזציה מהיר (Rosenfeld, 1964). החקלאים הפלסטינים, שחיו בכפרים צפופים (חלקם קלטו פליטים מכפרים שנהרסו) ונתרו ללא שטחים חקלאיים וללא בסיס תעשייתי, נאלצו לחפש את פרנסתם ביישובים ובערים היהודיות הסמוכות, בעיקר כפועלים פשוטים.

היום יש בישראל 14 ערים יהודיות שיש בהן יותר מ-100,000 תושבים, אך רק שתי ערים פלסטיניות שאוכלוסייתן גדולה מ-50,000 נפש: נצרת בצפון ורהט בדרום. רהט הוקמה ב-1972 במסגרת התכנית ליישוב הבדווים ביישובי קבע. בניגוד לנצרת, רהט חסרה מאפיינים עירוניים משמעותיים והיא שייכת לקבוצת הערים העניות ביותר בישראל. אשר ל"יישובים העירוניים" הפלסטיניים האחרים, הלמ"ס מגדירה כל יישוב שמספר תושביו עולה על 2,000 "יישוב עירוני". כך כפרים פלסטיניים רבים מסווגים כ"יישובים עירוניים" משום שמספר תושביהם עולה על 2,000 נפשות, אולם למעשה הם חסרים את רוב המאפיינים הקשורים לפיתוח אורבני – תשתיות ומוסדות תרבות, חינוך וכלכלה – ואינם אלא כפרים "מנופחים" (Falah, 1993). לפי הסטטיסטיקה הרשמית של ישראל, שיעור הפלסטינים הגרים ביישובים עירוניים בישראל עלה מ-63.6% ב-1961 ל-94.6% ב-2013 (השיעורים המקבילים בקרב יהודים היו 87.0% ו-90.2%, בהתאמה); אולם כל שמספרים אלו מלמדים הוא שב-2013 רוב רובם של הפלסטינים בישראל התגוררו ביישובים (99 מתוך 135) שיש בהם יותר מ-2,000 תושבים. קרוב למחצית הפלסטינים (47.5%) גרים ביישובים שיש בהם 10,000–50,000 תושבים; זאת בהשוואה ל-23.3% מהיהודים (הלמ"ס, 2014, לוח 2.21). לא זו בלבד שהפלסטינים איבדו את רוב אדמותיהם; גם שטחי השיפוט של הרשויות המקומיות הפלסטיניות קטנים יחסית לשטחים שבשליטת רשויות יהודיות, וכמעט שאינם כוללים אזורים תעשייה. כיום, כ-97% מכלל השטח היבשתי הישראלי הוא בשליטתן של רשויות יהודיות (Kedar & Yiftachel, 2006). בשני העשורים האחרונים פנו רשויות מקומיות פלסטיניות לרשות מקרקעי ישראל בבקשה להרחיב את שטח השיפוט שלהן, אך רוב רובן של הבקשות לא נענו.⁴ סגרגציה לפי לאום היא המאפיין הבולט ביותר של מערכת היישובים הישראלית. רוב היישובים

4 רשויות פלסטיניות אינן היחידות שמבקשות להגדיל את שטח השיפוט שלהן. בשנים האחרונות אנו עדים למאבקים על גבולות שיפוט בין מועצות מקומיות, שרוב תושביהן מזרחים, המבקשות להגדיל את תקבולי המסים שהן גובות באמצעות הגדלת שטח השיפוט שלהן, כך שיכלול אזורים תעשייה או בסיסי צבא הממוקמים בסמוך לשטחן. באזורי התעשייה שסביבם נסב המאבק קיימים מפעלים המשלמים את מסי הארנונה למועצות אחרות. רוב עובדי הצווארון הכחול במפעלים אלו הם תושבים (מזרחים) של עיירות הפיתוח. העוני של עיירות הפיתוח, וכמובן גם העוני של היישובים הפלסטיניים, נובע – לפחות בחלקו – מגבולות שטחי השיפוט הקיימים, המשקפים את המעמד הנחות של עיירות הפיתוח ושל היישובים הפלסטיניים בישראל (אזולי, אליאסי-וידרמן ודמרי מדר, 2009).

הם חד-לאומיים, כלומר כוללים רק יהודים או רק פלסטינים, ומוגדרים כך בפרסומי הלמ"ס. אוכלוסייה מעורבת של יהודים ופלסטינים קיימת רק בתשעה יישובים (מתוך 1,205), וחמישה מהם היו ערים פלסטיניות שיהודו לאחר 1948: יפו, עכו, לוד, רמלה וחיפה, שהייתה עיר מעורבת כבר לפני 1948. גם ירושלים מסווגת בלמ"ס כעיר מעורבת מאז סיפוח מזרח ירושלים ב-1967. בערים אלו יהודים ופלסטינים כמעט אינם מתגוררים כיום באותם בניינים, באותם רחובות או אפילו באותן שכונות, והאוכלוסייה הפלסטינית היא מיעוט. שלושת היישובים המעורבים האחרים הם נווה שלום (יישוב קטן, היחיד בישראל, של יהודים ופלסטינים בעלי מחויבות אידיאולוגית לחיים בצוותא), מעלות-תרשיחא (עיר קטנה בת 21,000 תושבים, כ-20% מהם פלסטינים, שהפכה למעורבת בעקבות איחודם של יישוב יהודי ופלסטיני ברשות אחת),⁵ ונצרת עילית, עירית פיתוח הצמודה לנצרת הפלסטינית, שהוקמה בשנות השישים של המאה ה-20 כחלק מן התוכנית לייחוד הגליל. בשנות השבעים החלו פלסטינים מנצרת ומן הכפרים הסמוכים, שצפיפות האוכלוסייה בהן גבוהה מאוד, לעבור לגור בנצרת עילית. לפי הלמ"ס, בסוף 2012 19.1% מתוך כ-41,000 תושבי העיר היו פלסטינים. למרבה הצער, ראש עיריית נצרת עילית לא ראה בהתפתחות דמוגרפית זו תופעה חיובית העשויה לקדם חיים משותפים של יהודים ופלסטינים באותה עיר, אלא פעל להפסיק את ההגירה הפלסטינית לנצרת עילית כדי שתהיה "יהודית לנצח" (אשכנזי, 2013).

החריג היחיד במדיניות כלפי תושבי ישראל הפלסטינים, דהיינו הגבלת הפיתוח של יישובים קיימים ואי-הקמתם של חדשים, היא ההעברה הכפויה של הבדווים בדרום ליישובי קבע (Yiftachel, 2011). בשנת 2013 חיו במחוז הדרום כ-225,000 פלסטינים, שרובם הגדול – כ-210,000 – בדווים. לפחות 60,000 מהם מתגוררים ב-45 כפרים "בלתי מוכרים" ועוד כ-150,000 גרים בשבע עירות (שהוקמו על ידי המדינה באזור באר שבע) וב-11 כפרים בדווים, שזכו להכרה בשנים האחרונות אך עדיין חסרים תשתיות הקיימות ביישובים מוכרים.⁶ בשל מעמדם כיישובים בלתי מוכרים, 45 הכפרים הבדווים חסרים תשתיות בסיסיות – חשמל, מים, ביוב, מרפאות ותחבורה ציבורית. המדינה מונעת מהיישובים את השירותים הבסיסיים האלה כדי לכפות על תושביהם מעבר ליישובים מוכרים (עבאס ואלון, 2008).

רוב הפלסטינים אזרחי ישראל חיים במחוז הצפון. בסוף 2013 התגוררו במחוז זה 717,400 פלסטינים ב-83 יישובים, וזאת לעומת 66 יישובים שהתגוררו בהם ב-1961 (לוח 1).⁷ היישובים

5 ההחלטה על האיחוד התקבלה ב-1963. לפי ארגון "זוכרות", ייתכן שהאיחוד נבע מן החשש שאם תרשיחא הפלסטינית תישאר עצמאית היא תגדל ותדרוש חזרת אדמות שהופקעו, והדבר יפגע בהתפתחות מעלות היהודית (זוכרות, 2006).

6 תכנית פראוור-בגין משקפת את המדיניות העכשווית ביחס לבדווים ולכפרים הבלתי מוכרים. חלק מן השטחים שעל הבדווים לפנות לפי תכנית זו כבר מיועדים לפיתוח בסיסים צבאיים ויישובים יהודיים. על התפתחות המאבק על האדמות בין המדינה לבדווים ראו Amara & Yiftachel, 2014.

7 במחוז הצפון חיים יותר מ-70% מכלל הנוצרים הערבים (הישגיהם הסוציו-אקונומיים גבוהים מאלה של המוסלמים). רוב הנוצרים גרים במחוז הצפון, שם הם מהווים כ-13% מהאוכלוסייה הפלסטינית. שיעור הנוצרים בכלל האוכלוסייה הפלסטינית במחוזות ירושלים, חיפה ומרכז הוא 4%, 7% ו-3%, בהתאמה. האוכלוסייה הפלסטינית במחוז הדרום כוללת רק מוסלמים. במחוז תל אביב הנוצרים הם כ-18% מהאוכלוסייה הפלסטינית, אך שם מספר הפלסטינים קטן ונמוך מ-20,000. הדרוזים גרים רק במחוזות הצפון וחיפה והישגיהם הסוציו-אקונומיים דומים לאלה של המוסלמים יותר מאשר לאלה של הנוצרים (הלמ"ס, 2014, לוח 2.19).

ה"חדשים" אינם אלא 17 יישובים שהיו "בלתי מוכרים" בשנת 1961 אך זכו להכרה עד 2013, רובם בשנות התשעים. כפי שמסבירים קידר ויפתחאל (Kedar & Yiftachel, 2006), מפת היישובים הפלסטיניים "הוקפאה" ב-1948; יישובים אלו הוקפו ביישובים יהודיים וכך נוצרה "גיאוגרפיה של מובלעות" (enclaves) פלסטיניות, שבהן נשארו מרבית הפלסטינים עד היום.

לוח 1: מספר יישובים ואוכלוסייה לפי לאוס, מחוז ושנה

אוכלוסייה**			מספר יישובים*			שנה	מחוז
אלפים	% מסה"כ	% יהודים	פלסטיניים	יהודיים	סה"כ		
2,234	100.0	88.7	109	771	873	1961	כל המחוזות
5,612	100.0	82.1	127	1,067	1,185	1995	
8,135	100.0	79.3	135	1,079	1,205	2013	
192	8.8	97.8	5	59	63	1961	ירושלים
675	12.0	72.6	6	64	68	1995	
1,008	12.4	68.4	5	63	66	2013	
337	15.5	57.6	66	229	293	1961	צפון
947	16.9	49.9	81	329	407	1995	
1,342	16.5	46.5	83	337	417	2013	
370	17.0	87.0	23	75	97	1961	חיפה
743	13.2	79.4	23	75	97	1995	
952	11.7	74.6	19	76	94	2013	
407	18.7	93.4	14	219	231	1961	מרכז
1,216	21.7	92.2	9	226	233	1995	
1,976	24.3	91.8	9	233	240	2013	
699	32.1	99.0	1	20	20	1961	תל אביב
1,142	20.3	98.9	1	18	18	1995	
1,331	16.4	98.6	1	14	14	2013	
174	8.0	89.3	0	169	169	1961	דרום
755	13.4	88.7	7	217	224	1995	
1,169	14.4	80.8	18	231	249	2013	
-	-	-	-	-	-	1961	גדה מערבית
134	2.4	100.0	-	138	138	1995	
357	4.4	100.0	-	125	125	2013	

מקור: הלמ"ס, 2014, לוחות 2.1, 2.13, 2.15, 2.16.

* יישובים מעורבים כלולים הן כיישובים יהודיים והן כיישובים פלסטיניים.

** אחוז היהודים במחוזות ב-1995 תוקנן בכ-0.1%-0.5%, כדי לכלול באוכלוסייה היהודית "נוצרים לא-ערבים" (בלוח 2.15 הם כלולים עם "נוצרים אחרים", שהם חלק מהאוכלוסייה הערבית). ההתאמות מניחות שנוצרים לא-ערבים גרו באותם מחוזות שבהם גרו אנשים ללא סיווג דת.

מפת ההתיישבות היהודית, בעיקר בצפון, בדרום ובגדה המערבית, פרוחה מאז 1948. מספר היישובים היהודיים בישראל – 1,079 בסוף 2013 (לוח 1) – הוא בין הגבוהים בעולם בהינתן גודל האוכלוסייה (Tzfadia, 2008). רוב היישובים היהודיים החדשים אינם מוגדרים כפרים או ערים; המושג "כפר" בישראל שמור ליישובים פלסטיניים. יישובים יהודיים שאינם ערים מסווגים לקיבוצים, למושבים ולקטגוריה חדשה, "יישובים קהילתיים", שהם למעשה פרורים. קרוב ל-300 יישובים חדשים, רובם יישובים קהילתיים, הוקמו בין 1961 ל-1995, כמחציתם בשטחים הכבושים בגדה, ברצועה ובגולן ורוב האחרים בצפון ובדרום. בין 1995 ל-2013 הואט קצב ההקמה של יישובים חדשים, לפחות בתוך גבולות הקו הירוק. כמו כן אוחדו יישובים יהודיים אחדים באזור תל אביב ופורקו 21 התנחלויות ברצועת עזה וארבע בגדה המערבית. לפיכך מספר היישובים היהודיים ב-2013 (1,079) גדול אך במעט ממספר היישובים היהודיים ב-1995 (1,067). ואולם בלוח 1, מספר היישובים בגדה המערבית בשנת 2013 אינו כולל יותר מ-100 "מאחזים" שאותם רואה ממשלת ישראל כ"בלתי חוקיים", וגם לא כמה עשרות "חוות בודדים". מקומות יישוב אלו, שמיעוטם בצפון ורובם בדרום הארץ, כוללים פחות מ-40 תושבים כל אחד ולכן אינם מוכרים כיישובים ואינם נכללים בספירת הלמ"ס או בלוח 1. הם הוקמו בראש ובראשונה כדי להבטיח שהאדמות שעליהן הוקמו יישארו בשליטה יהודית, שאם לא כן יישבו על ידי הבדווים (Hamdan, 2005).

ב-2013, יותר מ-3.2 מיליון תושבי ישראל (40.7%) התגוררו לאורך החוף בשטח הקטן יחסית של מחוזות מרכז ותל אביב, או כפי שנהוג לכנות שטח זה, "בין חדרה לגדרה". עם זאת, כיום ריכוז האוכלוסייה במחוזות אלו קטן במקצת משהיה ב-1995 (42.0%) וקטן בהרבה מאשר ב-1961, אז יותר ממחצית אוכלוסיית ישראל חיה בשני מחוזות אלה (לוח 1). עם צמצומו של נתח האוכלוסייה לאורך החוף, ובכלל זה גם במחוז חיפה, גדל נתח האוכלוסייה בשאר המחוזות. רוב הגידול מאז 1961 היה במחוז הדרום (מ-8.0% ל-14.4%, במידה רבה בשל הגידול באוכלוסייה הבדווית), במחוז ירושלים (מ-8.8% ל-12.4%, בעיקר בשל סיפוח מזרח ירושלים ב-1967) ובגדה המערבית, אזור שבו התגוררו בסוף 2013 4.4% מן האוכלוסייה הישראלית, לעומת 2.4% ב-1995 (וכמובן אף לא ישראלי אחד לפני 1967).

על אף הירידה בריכוז האוכלוסין במרכז הארץ ב-2013 לעומת 1995 (ו-1961), המדינה ממשיכה לתמוך ולעודד מעבר ל"פריפריה" (כפי שמכונים מחוזות צפון ודרום) ולגדה המערבית. צפיפות האוכלוסין הגבוהה במרכז לעומת הדרום והצפון היא אחת הסיבות לכך. אבל נראה שהסיבה המרכזית לעידוד פיזור האוכלוסין היא הרצון של ישראל לקיים ולשמר רוב יהודי לא רק בשטח ישראל בכללו, אלא גם ברמת המחוז והאזור. בין 1995 ל-2013, כשנתח היהודים (ואחרים) בכלל האוכלוסייה ירד מ-82.1% ל-79.3%, הירידה החדה ביותר – קרוב ל-8 נקודות אחוז – הייתה בדרום; לא מן הנמנע שזוהי אחת הסיבות המרכזיות לכך שבשנים האחרונות תהליך "ייהוד האדמה" בדרום אגרסיבי במיוחד.

הסגרגציה של פלסטיניים בישראל אינה נשמרת רק באמצעות הפרדה פיזית אלא גם באמצעות שלושה מוסדות מרכזיים: מערכת החינוך, שיש בה הפרדה בין יהודים לפלסטינים; הצבא, שאינו כולל פלסטינים למעט דרוזים ומספר זניח של מתנדבים נוצרים ומוסלמים; והסקטור הביטחוני בכלכלה, שממנו מודרים הפלסטינים באופן כמעט מוחלט. לפיכך רוב הפלסטינים חסרים את הרקע, את הסיווג הביטחוני ואת הקשרים החברתיים שיאפשרו להם תעסוקה בחלק גדול מן הכלכלה הישראלית – בעיקר, אך לא רק, בחברות הקשורות ישירות או בעקיפין לסקטור הביטחוני. הסגרגציה

הזאת משפיעה על הפערים הסוציו-אקונומיים בין יהודים לפלסטינים, ובהם אדון בהמשך; אך תחילה אעסוק בכמה מן ההתפתחויות הדמוגרפיות המרכזיות במחוזות השונים בישראל מאז 1995 – ילודה, תמותת תינוקות ומבנה אתני בקרב היהודים.

לוח 2: שיעור פריין כולל ותמותת תינוקות ל-1000 לידות לפי לאום, מחוז ושנה

תמותת תינוקות		פריין כולל		לאום	מחוז
2013	*1995	2013	1995		
3.4	6.9	3.03	2.94	סה"כ	כל המחוזות
6.8	10.1	3.15	4.06	פלסטינים	
2.5	5.5	2.96	2.62	יהודים	
5.1	9.5	3.35	4.20	פלסטינים	ירושלים
2.5	6.3	4.19	3.76	יהודים	
5.4	9.9	2.60	3.71	פלסטינים	צפון
2.8	5.9	2.74	2.60	יהודים	
6.4	10.1	2.71	3.52	פלסטינים	חיפה
2.7	5.8	2.38	2.13	יהודים	
5.6	7.6	3.18	4.04	פלסטינים	מרכז
2.2	3.8	2.75	2.41	יהודים	
3.6	3.8	2.88	2.29	פלסטינים	תל אביב
2.3	5.6	2.58	2.34	יהודים	
11.2	13.1	5.37	7.33	פלסטינים	דרום
3.2	6.2	2.92	2.73	יהודים	
2.5	6.2	5.02	4.73	יהודים	גדה מערבית

מקור: הלמ"ס, 1998 לוח 3.9; הלמ"ס, 2014, לוחות 3.11, 3.14.
* ממוצע לשנים 1996-1994.

שינויים דמוגרפיים

ילודה

הפריין הכולל (Total Fertility Rate) בישראל – מספר הילדים שהאישה הממוצעת צפויה ללדת במהלך חייה – הוא 3.03, גבוה בהרבה מן הפריין במדינות מפותחות אחרות. יש פערים גדולים בין שיעורי הפריין הכולל במחוזות השונים, והם נובעים בעיקר מן ההרכב הדמוגרפי של המחוזות, ובקרב היהודים – מרמת הדתיות.

הפריין הכולל בקרב יהודים נמוך באזור החוף, שבו מתרכזים יהודים לא-דתיים. הפריין הנמוך ביותר בקרב יהודים הוא במחוז חיפה (2.38), ואף הוא גבוה בהשוואה למדינות מפותחות, שברובן הפריין הכולל הוא ברמת תחלופה ועומד על כ-2.1 ילדים לאישה ומטה. אפילו רמת הילודה של נשים לא-דתיות בישראל גבוהה יחסית ואף גדלה במקצת מאז 2004 (חליחל, 2011);

(Okun, 2013). הפריון הכולל גבוה במיוחד במחוז ירושלים (4.19) ובגדה המערבית (5.02), המחוזות שבהם שיעור החרדים והדתיים גבוה במיוחד. ברוב המדינות, ובכלל זה מדינות מוסלמיות במזרח התיכון ובצפון אפריקה, פיתוח כלכלי ובעיקר גידול בהשכלת נשים הביאו לירידה בילודה. נראה שבעשורים האחרונים בישראל גורמים אלו השפיעו במיוחד על נשים פלסטיניות, ופחות מכך על יהודיות. כך גם תמריצים כלכליים שליליים שאמורים להוריד את הילודה: הקיצוץ בקצבאות ילדים בשנות האלפיים השפיע יותר על פלסטיניות מאשר על יהודיות (טולידנו, זוסמן, פריש וגוטליב, 2009; Cohen, Dehejia & Romanov, 2013). לוח 2 מציג ירידה חדה בשיעור הפריון הכולל של נשים פלסטיניות בין 1995 ל-2013, מ-4.06 ל-3.15. בקרב נשים בדוויית⁸ הפריון הכולל ירד משמעותית: מ-7.33 ב-1995 ל-5.37 ב-2013. לעומת זאת, באותה תקופה גדל הפריון הכולל של יהודיות מ-2.62 ל-2.96, וזאת למרות הירידה המתונה בפריון הכולל של נשים חרדיות, מ-6.84 ב-1995 ל-6.53 ב-2008 (חליחל, 2011). הגידול בפריון הכולל בקרב היהודיות התרחש בכל המחוזות, וכך גם הירידה בפריון בקרב הפלסטיניות. סיבה מרכזית לכך שהפריון הכולל בקרב היהודיות לא ירד, למרות העלייה המשמעותית בהשכלתן ובשיעור ההשתתפות שלהן בכוח העבודה, היא העלייה בשיעור החרדים באוכלוסייה. לפי ניתוח הסקר החברתי של הלמ"ס, שיעור החרדים באוכלוסייה היהודית גדל מכ-6% ב-2002 ועד לכ-9% ב-2013. הגידול בנתח החרדים באוכלוסייה קיזז את הירידה הקלה בפריון הכולל בקרב נשים חרדיות, ולצד העלייה המתונה בפריון בקרב הלא-דתיות הביא לגידול בפריון הכולל בקרב כלל היהודיות בישראל. אין אזור שבו הגידול בשיעור החרדים בולט יותר מאשר בגדה המערבית, שם רוב החרדים מתגוררים בכמה התנחלויות הומוגניות (הגדולות שבהן הן מודיעין עילית וביתר עילית, שמספר תושביהן 55,000 ו-42,000, בהתאמה). הגידול בפריון הכולל בגדה – מ-4.73 ב-1995 ל-5.02 ב-2013 – נבע מהכפלת נתח החרדים בקרב המתנחלים בתקופה זו, מכ-15% ל-30% (Gordon & Cohen, 2012). למעשה, בעשור האחרון הגידול הטבעי היה המקור המרכזי לגידול האוכלוסייה היהודית בגדה המערבית. זאת בניגוד חריף לשנות השמונים והתשעים, שבהן רוב הגידול באוכלוסיית המתנחלים נבע מהגירה פנימית מתוך הקו הירוק לגדה המערבית (שם). כאמור, רמת הדתיות – ולא שיעור ההשתתפות בכוח העבודה, אתניות או רמת ההשכלה – היא הגורם המרכזי להבדלים בפריון הכולל בקרב יהודיות. לעומת זאת, בקרב מוסלמיות רמת הדתיות כמעט אינה משפיעה על הפריון (חליחל, 2011), אך יש שונות גדולה ברמת הילודה בין נשים מוסלמיות ובין נשים נוצריות ודרוזיות. הפריון הכולל של פלסטיניות נוצריות ודרוזיות הוא ברמת תחלופה, ואילו אצל מוסלמיות בכל המחוזות הפריון הכולל עומד על 3.35 ב-2013 והוא במגמת ירידה (הלמ"ס, 2014, לוח 3.13). אם מגמות אלו בשיעורי הילודה בקרב יהודיות ופלסטיניות ימשיכו בשנים הקרובות, לא ירחק היום שבו הפריון הכולל של יהודיות יעלה על זה של הפלסטיניות, כפי שכבר רואים ב-2013 במחוז ירושלים ובמחוז הצפון. ואולם, עד שהשינויים בפריון הכולל יביאו לירידה בשיעור הפלסטינים בישראל יעברו כמה עשורים. בטווח הקצר, מבנה הגיל הצעיר יותר של הפלסטינים בישראל מבטיח מומנטום לגידול האוכלוסייה הפלסטינית, למרות הירידה בשיעור הפריון הכולל של נשים פלסטיניות.⁹

8 ההנחה במאמר ובלוחות היא שכל הפלסטינים בדרום הם בדוויים.

9 לתחזיות אוכלוסייה ארוכות טווח בהנחות ילודה ותמותה לקבוצות שונות באוכלוסייה הישראלית ראו פלטיאל, ספולקר, קורנילנקו ומלדונדו, 2012.

תמותת תינוקות

בשנים 1996–2013 פחת שיעור תמותת התינוקות בכלל האוכלוסייה הישראלית בכמהצית, מ-6.9 ל-3.4 לידות. נתון זה הוא ממוצע של תמותת תינוקות נמוכה בקרב יהודים וגבוהה בקרב פלסטינים, במיוחד במחוז הדרום. שיעורי הצמצום בתמותת תינוקות בין 1996 ל-2013 היו דומים בקרב פלסטינים ויהודים ברוב המחוזות, וכך נשמרו הפערים בין הקבוצות יציבים לאורך זמן, למעט בדרום, שם תמותת התינוקות היהודים צנחה מ-6.2 ל-3.2 אך הירידה בתמותה בקרב הבדווים הייתה מתונה הרבה יותר: מ-13.1 ל-11.2 (לווח 2).¹⁰ העובדה שהפער בין יהודים לפלסטינים בתמותת תינוקות לא הצטמצם ואף גדל מאז 1996 מפתיעה ואף מטרידה.

אתניות בקרב יהודים

בשנת 1983 מזרחים ואשכנזים בני הדור הראשון והשני היוו 44% ו-40% מכלל האוכלוסייה היהודית בישראל, בהתאמה, ו-16% הנותרים היו בני הדור השלישי (ילידי ישראל לאב ילידי ישראל) שמוצאם האתני אינו ידוע.¹¹ נתח המזרחים היה נמוך במחוזות חיפה (34%) ותל אביב (39%), וגבוה במחוז הצפון (48%) ובמיוחד במחוז הדרום (62%) (סיקרון, 2004). מאז 1990 החלוקה הבינארית של האוכלוסייה היהודית בישראל למזרחים ולאשכנזים אינה אידיאלית עוד להבנת המבנה האתני בקרב יהודי ישראל. לפי השנתונים הסטטיסטיים, בני הדור השלישי שמוצאם האתני אינו ידוע הפכו מקבוצה קטנה לקבוצה הגדולה ביותר בקרב היהודים בישראל: בשנים 1995, 2008 ו-2013 היו שיעוריהם 22%, 33% ו-44%, בהתאמה. גם הגעתם של כמיליון מהגרים מאז 1990, רובם מברית המועצות לשעבר, שינתה את המבנה האתני בקרב יהודי ישראל. הלמ"ס אמנם מסווגת את המהגרים מברית המועצות לשעבר לפי יבשת לידתם, אך בקרב הישראלים הוותיקים הם אינם נתפסים כאשכנזים או כמזרחים וגם קליטתם בישראל אינה דומה לזו של מהגרים אשכנזים ומזרחים ותיקים. הם מכונים בדרך כלל "רוסים" (וכך גם המהגרים שהובאו מאתיופיה, המכונים "אתיופים"). לפיכך, בלווח 3 מוצגת ההתפלגות האתנית של האוכלוסייה היהודית בישראל בגילים 25–49 לפי ארבע קבוצות מוצא או הגירה: מזרחים, אשכנזים, בני הדור השלישי (ובכללם "מעורבים") ומהגרים שהגיעו לאחר 1989. לפי חלוקה זו רואים שגם ב-2008 מחוז הדרום הוא האזור שבו שיעור המזרחים הוא הגבוה ביותר (46.3%) והשיעורים הנמוכים ביותר של מזרחים הם בחיפה (31.5%), בגדה המערבית (32.3%) ובתל אביב (33.0%).

10 לסקירה עדכנית על אי-שוויון בתוחלת חיים ובתמותה בין יישובים, בין מחוזות ובין יהודים לפלסטינים ראו אברבוך ואבני, 2013.

11 הלמ"ס מגדירה את המוצא האתני של יהודים לפי יבשת לידה; לילידי ישראל מוגדר המוצא האתני לפי יבשת הלידה של האב. ילידי ישראל לאבות ילידי ישראל מוגדרים כבעלי מוצא "ישראלי". ההסתמכות על יבשת לידה כאינדיקטור היחיד לקביעת מוצא, לצד ההחלטה לעקוב אחרי יבשת לידה דור אחד בלבד, מביאה להיעלמות המוצא האתני שאינו ישראלי מן הסטטיסטיקה הרשמית תוך שני דורות מן ההגירה, או 50 שנה לערך. פלסטינים ישראלים מסווגים רק לפי דתם ולא כבעלי מוצא "ישראלי" גם אם אבותיהם חיו בישראל/פלסטין דורות רבים.

לוח 3: מבנה אתני של האוכלוסייה היהודית בגילים 25–49 לפי מחוז ושנה (באחוזים)

2008	1995	אתניות	מחוז
100.0	100.0	סה"כ	כל המחוזות
20.4	30.7	אשכנזים	
37.9	45.4	מזרחים	
20.7	9.1	דור שלישי ומעורבים	
21.1	14.8	מהגרים	ירושלים
20.5	30.7	אשכנזים	
37.0	43.3	מזרחים	
24.2	15.4	דור שלישי ומעורבים	
18.2	10.6	מהגרים	צפון
17.3	27.3	אשכנזים	
42.7	46.6	מזרחים	
16.9	7.9	דור שלישי ומעורבים	
23.1	18.2	מהגרים	חיפה
23.2	36.1	אשכנזים	
31.5	37.0	מזרחים	
19.0	8.3	דור שלישי ומעורבים	
26.3	18.6	מהגרים	מרכז
20.8	32.5	אשכנזים	
39.4	47.6	מזרחים	
21.2	8.0	דור שלישי ומעורבים	
18.6	11.9	מהגרים	תל אביב
24.0	34.8	אשכנזים	
33.0	43.0	מזרחים	
26.1	11.4	דור שלישי ומעורבים	
16.9	10.8	מהגרים	דרום
12.9	17.4	אשכנזים	
46.3	54.3	מזרחים	
10.5	4.3	דור שלישי ומעורבים	
30.4	24.0	מהגרים	גדה מערבית
23.0	35.7	אשכנזים	
32.3	41.3	מזרחים	
27.9	11.6	דור שלישי ומעורבים	
16.7	11.4	מהגרים	

מקור: ניתוח של מפקדי האוכלוסין בשנים 1995 ו-2008.

הגדרות:

אשכנזים - נולדו באירופה, אמריקה או אוסטרליה, או נולדו בישראל להורה אחד לפחות שנולד ביבשות אלו ולאף הורה שנולד באסיה או באפריקה.

מזרחים - נולדו באסיה או באפריקה, או נולדו בישראל להורה אחד לפחות שנולד ביבשות אלו, ולאף הורה שנולד באירופה, באמריקה או באוסטרליה.

דור שלישי ומעורבים - נולדו בישראל להורים ילידי ישראל, או שאחד ההורים נולד באסיה או באפריקה והשני באירופה, באמריקה או באוסטרליה.

מהגרים - ילידי חו"ל שהיגרו לישראל לאחר 1989 (ילידי חו"ל שהגיעו לישראל לפני 1989 מסווגים כמזרחים או אשכנזים לפי יבשת לידתם).

בני הדור השלישי, שבשנת 2008 היו כחמישית מן האוכלוסייה היהודית בגילים 25–49, צעירים יותר משאר היהודים בישראל ולכן מהווים נתח גדול יותר מן האוכלוסייה בגדה המערבית ובירושלים, אך גם במחוז תל אביב. באותה העת גם המהגרים החדשים (ילידי חו"ל שהגיעו לישראל מאז 1989) היו כחמישית מן האוכלוסייה היהודית והתרכזו במיוחד במחוזות דרום (30.4%) וחיפה (26.3%) ופחות מכך בשאר המחוזות, כולל בגדה המערבית (16.7%). ממצא זה עולה בקנה אחד עם מחקרים קודמים,¹² אך לא עם האמונה הרווחת שמהגרים מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה מתרכזים בהתנחלויות בשטחים הכבושים בשיעורים הגבוהים משיעורם באוכלוסייה. מהגרים ממערב אירופה ובעיקר מצפון אמריקה מתרכזים בירושלים ובגדה יותר מאשר במחוזות אחרים (Cohen, 2009).

לוח 4: רמת השכלה בקרב בני 25–49 לפי לאום, מחוז ושנה (באחוזים)

מחוז	לאום	עם תואר ראשון ומעלה		11 שנות לימוד ומעלה אך ללא תואר אקדמי*		פחות מ-11 שנות לימוד	
		2008	1995	2008	1995	2008	1995
כל המחוזות	סה"כ	30.4	20.6	56.9	53.7	12.7	25.8
	פלסטינים	14.4	7.5	48.0	35.4	37.6	57.1
	יהודים	34.4	23.2	59.2	57.3	6.4	19.5
	פערים**	20.0	15.7	11.2	21.9	-31.2	-37.6
ירושלים	פלסטינים	18.2	12.7	43.0	35.4	38.9	51.9
	יהודים	32.8	29.3	63.1	55.3	4.1	15.4
צפון	פלסטינים	15.3	6.1	48.9	34.9	35.8	59.1
	יהודים	27.1	17.8	65.7	60.9	7.1	21.2
חיפה	פלסטינים	13.8	7.3	53.4	38.4	32.8	54.2
	יהודים	35.5	25.2	57.3	56.0	7.3	18.9
מרכז	פלסטינים	11.6	6.3	56.2	38.6	32.2	55.1
	יהודים	38.0	23.3	55.6	57.2	6.3	19.5
תל אביב	פלסטינים	13.7	12.2	47.1	43.2	39.2	44.7
	יהודים	40.6	24.9	53.8	56.1	5.7	19.0
דרום	פלסטינים	7.7	3.7	35.8	23.6	56.4	72.7
	יהודים	23.4	16.8	67.1	58.7	9.5	24.4
גדה מערבית	יהודים	31.9	29.4	66.0	61.3	2.2	9.4

מקור: ניתוח של מפקדי האוכלוסין בשנים 1995 ו-2008.

* בעלי 11 ו-12 שנות לימוד כלולים יחד בקובץ הנתונים.

** הפער מחושב בנקודות אחוז: אחוז היהודים פחות אחוז הפלסטינים.

מגמות בפערים סוציו-אקונומיים בין יהודים לפלסטינים

השכלה

במדינות מפותחות, וישראל בכללן, השכלה היא האינדיקטור העיקרי למעמד סוציו-אקונומי – להשכלה יש מתאם חיובי גבוה עם השתתפות בכוח העבודה, עם מידת יוקרתו של משלח היד ועם שכר. השכלת האוכלוסייה במרכז גבוהה יותר מן ההשכלה בדרום ובצפון. זאת לא רק משום שפלסטינים, שהשכלתם נמוכה יותר, מתרכזים במחוזות הצפון והדרום; גם בקרב יהודים בלבד, שיעורם של בעלי תואר אקדמי – רמת השכלה שהפכה בשני העשורים האחרונים להכרחית לשם קבלת משרות רבות של צווארון לבן – נמוכה משמעותית במחוז הצפון ובמיוחד במחוז הדרום, בהשוואה לשאר האזורים. כמו כן, הפער בין המרכז לפריפריה גדל בין השנים 1995 ל-2008. כך, למשל, גדל הפער בין מחוז הדרום למחוז המרכז. בשנת 2008 עמד הפער הזה על 14.6 נקודות אחוז (23.4% מן היהודים היו בעלי תואר אקדמי בדרום, לעומת 38% במרכז), אך בשנת 1995 הפער היה נמוך יותר ועמד על 6.5 נקודות אחוז בלבד (16.8% במחוז הדרום לעומת 23.3% במחוז המרכז).

פלסטינים אינם לומדים באותם בתי ספר שבהם לומדים יהודים והתקציבים המופנים לבתי הספר היהודיים נדיבים יותר מאלה המופנים לבתי ספר בחינוך הערבי. האוניברסיטאות והמכללות בישראל אינן מכירות בתעודות הבגרות המוענקות במזרח ירושלים, ואין בישראל אוניברסיטה שבה שפת ההוראה היא ערבית. קרוב לוודאי שגורמים אלו משפיעים על השכלת הפלסטינים, הנמוכה משמעותית מהשכלת היהודים, אך קשה לאמוד עד כמה משפיעים הגורמים הללו על הפער בהשכלה בין שתי הקבוצות.

בשנת 1995 קרוב ל-60% מהפלסטינים בגילי 25-49 (ויותר מ-70% בקרב הבדווים בדרום) לא סיימו 11 שנות לימוד, בהשוואה לפחות מ-20% אצל היהודים. רק ל-7.5% מן הפלסטינים היה תואר אקדמי, לעומת 23.2% בקרב היהודים. בין 1995 ל-2008 עלו רמות ההשכלה הן בקרב יהודים והן בקרב פלסטינים, אך אף שבשתי הקטגוריות ההשכלתיות הנמוכות צומצם הפער בהשכלה, בהשכלה הגבוהה הפער הזה הורחב דווקא ועלה מ-15.7 נקודות אחוז ב-1995 ל-20 נקודות אחוז ב-2008. מגמה זו – צמצום הפער ברמות ההשכלה הנמוכות והרחבתו בהשכלה הגבוהה – קיימת ברוב המחוזות.

שיעור השתתפות בכוח העבודה

הפערים בין האזורים בשיעורי ההשתתפות בכוח העבודה נובעים במידה רבה מנתחי האוכלוסייה של נשים פלסטיניות ושל גברים חרדים, שכן בקרב קבוצות אלו שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה נמוכים במיוחד. שיעור ההשתתפות הכללי הנמוך ביותר ב-2008 היה בצפון, שם הפלסטינים הם יותר ממחצית האוכלוסייה, ובמחוז ירושלים, שבו הפלסטינים הם קרוב לשליש מן האוכלוסייה והחרדים גם הם חלק ניכר ממנה (כשליש מן האוכלוסייה היהודית, לפי הסקר החברתי של הלמ"ס) ושיעור השתתפותם בכוח העבודה נמוך אך אינו ידוע.

כפי שרואים בלוח 5, ב-2008 78.2% מכלל הישראלים בגילי 25-49 השתתפו בכוח העבודה, כלומר עבדו או היו מובטלים שחיפשו עבודה. שיעור זה הוא ממוצע של שיעורי השתתפות גבוהים יחסית של גברים יהודים (85.2%), גברים פלסטינים (79.4%), נשים

יהודיות (82.8%) ושיעור נמוך מאוד של נשים פלסטיניות (30.6%).¹³ הפער בין שיעורי ההשתתפות של נשים פלסטיניות לזה של שאר הקבוצות דומה בכל המחוזות למעט מחוז תל אביב (אך שם הנתונים פחות אמינים שכן הם מבוססים על מספר קטן של פלסטיניות). בין 1995 ל-2008 עלה שיעור ההשתתפות של פלסטיניות ויהודיות בכ-7 או 8 נקודות אחוז, ולפיכך הפער בין הקבוצות לא השתנה משמעותית. הגידול החד ביותר בהשתתפות בכוח עבודה בקרב פלסטיניות נרשם בצפון (מ-23.2% ל-34.8%) ואכן, שם ירד הפער בשיעורי השתתפות בין יהודיות לפלסטיניות בכ-7 נקודות אחוז. הפערים בשאר המחוזות נותרו יציבים יחסית. אפילו במחוז הדרום, שם שיעור ההשתתפות של הפלסטיניות בכוח העבודה ב-1995 היה הנמוך ביותר (11.5%) ולכן היה צפוי לעלות משמעותית (בשל "אפקט הרצפה"), לא צומצם הפער בין שתי קבוצות הנשים ואף גדל ב-3 נקודות אחוז. שיעור ההשתתפות הנמוך של נשים פלסטיניות בכוח העבודה נובע בחלקו ממחסור במקומות תעסוקה ביישובים פלסטיניים ומהעדר תחבורה ציבורית סבירה בהם, וגם מנורמות נגד תעסוקת נשים בקרב הפלסטינים.¹⁴

בניגוד לנשים פלסטיניות, שיעורי ההשתתפות של גברים פלסטינים בכוח העבודה ירדו או נשארו יציבים בכל המחוזות (למעט במחוז ירושלים), קרוב לוודאי בשל הזדקנות האוכלוסייה הפלסטינית בתקופה זו (אף שהאוכלוסייה הפלסטינית עדיין צעירה מאוד, היא התבגרה מאז 1995). גברים פלסטינים נוטים לעזוב את עבודותיהם בגיל צעיר יחסית מכיוון שרבים מהם מועסקים בעבודות פיזיות תובעניות (ישיב וקלינר קסיר, 2013; Sa'di & Lewin-Epstein, 2001). בקרב יהודים, ברוב המחוזות לא היה שינוי משמעותי בשיעור ההשתתפות הגברים בכוח העבודה. ואולם בירושלים ובגדה ירדו שיעורי ההשתתפות של גברים יהודים ב-5 וב-10 נקודות אחוז בהתאמה, קרוב לוודאי בשל הגידול באוכלוסיית החרדים במחוזות אלו מאז 1995. כך אירע שבשנת 2008, שיעור ההשתתפות בכוח העבודה של נשים בירושלים ובגדה היה גבוה מזה של גברים, מצב האופייני ליישובים שבהם נתח החרדים גבוה במיוחד.

חלק מן המשתתפים בכוח העבודה הם מובטלים. נשים, בעיקר פלסטיניות, סובלות מאבטלה יותר משאר הקבוצות. בלוח 5 אפשר לראות כי ב-2008, כשיעור האבטלה הכללי היה 5.9%, נשים פלסטיניות במחוזות צפון, חיפה ודרום סבלו משיעורי אבטלה דו-ספרתיים. לעומת זאת, גברים פלסטינים (למעט בדווים) לא סבלו משיעורי אבטלה גבוהים מאלה של היהודים. אחת הסיבות לממצא מפתיע זה הוא שגברים פלסטינים מוכנים לעסוק בעבודות קשות בשכר נמוך, בעיקר בבנייה, בשירותים ובתעשייה, עבודות שרוב היהודים אינם מוכנים לבצע. עם זאת, שיעור האבטלה הגבוה בקרב גברים בדווים (23.2%) ונשים פלסטיניות מלמד שגורמים אחרים – למשל אפליה מוסדית ואינדיבידואלית בתעסוקה – משפיעים גם הם על שיעורי האבטלה הגבוהים בקבוצות אלו.

13 שיעור ההשתתפות של נשים פלסטיניות בכוח העבודה בישראל דומה לזה שברוב המדינות הערביות בצפון אפריקה, שהן עניות מישראל והשכלת הנשים בהן נמוכה משמעותית מזו של פלסטיניות בישראל (ישיב וקלינר קסיר, 2011).

14 לסיבות שבגינן רוב הפלסטיניות אינן עובדות בשכר ראו ג'ארין, 2007. לדיון ביקורתי העוסק בהסברים תרבותיים לשיעור התעסוקה הנמוך בקרב פלסטיניות בהשוואה לנשים מזרחיות ראו Yonay & Kraus, 2014.

לוח 5: שיעור ההשתתפות בכוח העבודה ושיעור האבטלה בקרב בני 25-49 לפי לאום, מגדר, מחוז ושנה (אחוזים)

מחוז	לאום	שיעור השתתפות בכוח העבודה						שיעור אבטלה					
		סה"כ		גברים		נשים		סה"כ		גברים		נשים	
		2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995
כל המחוזות	סה"כ	78.2	75.9	84.0	84.7	72.6	67.5	84.0	84.7	78.2	75.9	6.5	8.7
	פלסטינים	55.3	51.9	79.4	80.5	30.6	22.4	79.4	80.5	55.3	51.9	13.1	10.2
	יהודים	84.0	80.6	85.2	85.6	82.8	76.0	85.2	85.6	84.0	80.6	5.9	8.6
	פער*	28.7	28.7	5.8	5.1	52.2	53.6	5.8	5.1	28.7	28.7	-7.2	-1.7
ירושלים	פלסטינים	46.1	41.1	76.4	76.4	19.0	14.7	76.4	76.4	46.1	41.1	7.3	13.1
	יהודים	74.7	75.9	72.9	78.3	76.4	73.8	72.9	78.3	74.7	75.9	6.0	6.8
צפון	פלסטינים	53.1	51.1	82.2	82.2	34.8	23.2	82.2	82.2	53.1	51.1	15.1	9.6
	יהודים	83.3	81.8	85.0	87.0	81.7	77.0	85.0	87.0	83.3	81.8	8.3	8.8
חיפה	פלסטינים	56.4	56.4	84.8	84.8	35.8	26.6	84.8	84.8	56.4	56.4	11.1	12.1
	יהודים	85.6	81.9	87.3	87.1	83.9	77.0	87.3	87.1	85.6	81.9	6.7	9.5
מרכז	פלסטינים	55.0	55.0	82.7	82.7	34.3	26.9	82.7	82.7	55.0	55.0	7.0	6.4
	יהודים	87.0	82.3	89.3	87.4	84.8	77.5	89.3	87.4	87.0	82.3	5.1	8.0
תל אביב	פלסטינים	67.6	67.6	81.9	81.9	54.0	54.1	81.9	81.9	67.6	67.6	5.3	8.9
	יהודים	85.7	81.0	86.8	86.5	84.6	76.0	86.8	86.5	85.7	81.0	4.9	7.4
דרום	פלסטינים	38.0	38.0	63.9	63.9	17.1	11.5	63.9	63.9	38.0	38.0	25.1	14.5
	יהודים	82.0	77.6	83.5	83.2	80.5	72.1	83.5	83.2	82.0	77.6	6.5	12.4
גדה מערבית	יהודים	78.4	83.6	76.3	86.7	80.5	80.6	76.3	86.7	78.4	83.6	6.4	7.0

מקור: ניתוח של מדגם מפקדי האוכלוסין בשנים 1995 ו-2008.
* הפער מחושב בנקודות אחוז: אחוז היהודים פחות אחוז הפלסטינים.

משלח יד ותעסוקה בשירותים הציבוריים

לוח 6 מציג את התפלגות משלחי היד והתעסוקה בשירותים חברתיים (שרובם שייכים לסקטור הציבורי ויכולו להלן "שירותים ציבוריים") לפי לאום ומגדר במחוזות השונים. בקרב גברים (פאנל ימני), ההבדלים בין האזורים השונים מתגמדים לעומת ההבדלים בין יהודים לפלסטינים בתוך כל מחוז. בשנת 2008, בכל המחוזות, כ-60% מן הפלסטינים הם עובדי צווארון כחול, לעומת 23%-47% בקרב היהודים. בניגוד לכך, בכל המחוזות (למעט הדרום) שיעור הפלסטינים בעלי משלח יד פרופסיונליים, טכניים ומינהליים (פט"מ) נמוך משמעותית מזה של היהודים. שיעור העובדים היהודים והפלסטינים בסקטור הציבורי - המספק עבודות "טובות", בעיקר בתחום ההוראה והבריאות - דומה במחוזות צפון, חיפה ומרכז, אך שונה בירושלים (שם מועסק

בו שיעור גבוה יותר של יהודים) ובדרום (שם לפלסטינים יש יתרון על היהודים). ממצא זה באשר לדרום – המלמד ששיעור גבוה יותר מן העובדים הפלסטינים מועסק בשירותים הציבוריים, ושיעור דומה של יהודים ושל בדווים עוסק במשלחי יד פט"מ – נובע ככל הנראה מן השיעור הנמוך של הפלסטינים המועסקים מצד אחד, ומהצורך בעובדים בשירותים הציבוריים ביישובים הבדווים מן הצד האחר. מכיוון ששיעור המועסקים (כלומר מי שעובדים, בניגוד למי שמסווגים כמובטלים או שאינם משתתפים בכוח העבודה) בקרב גברים בדווים נמוך מאוד¹⁵ והדרישה לעובדי שירותים ציבוריים באוכלוסייה הבדווית יציבה ואפילו גדלה בשל הגידול הטבעי באוכלוסייה זו, שיעור המועסקים בשירותים אלו ובמשלחי יד יוקרתיים מכלל המועסקים הבדווים גבוה יחסית. שיעור האבטלה הגבוה במיוחד בקרב הבדווים מלמד שיש סיבות נוספות למאפייני התעסוקה הייחודיים אצלם, נוסף על העדר תחבורה ציבורית מן הכפרים הבלתי מוכרים ועל אפליה מעבר למקובל נגד פלסטינים.

בקרב הנשים, שיעור הפלסטיניות העובדות במשלחי יד יוקרתיים יחסית (פט"מ) ובשירותים הציבוריים גבוה משיעור היהודיות, הן בכלל המדינה והן בכל מחוז ומחוז. נתונים אלו מנוגדים לנתונים לגבי גברים. ההסבר לתופעה זו הוא הסלקטיביות הקיצונית בכניסה לכוח העבודה, המאפיינת את הפלסטיניות, לא רק מאז 1995 אלא כבר בשנות השבעים והשמונים (Kraus, 1993; Lewin-Epstein & Semyonov, 2002). מתברר שרוב הנשים הפלסטיניות נשארות מחוץ לכוח העבודה, אלא אם השכלתן מאפשרת להן לקבל עבודה "טובה" במינהל הציבורי, בשירותים הרפואיים, בשירותי הסעד ובמיוחד בחינוך, במקומות עבודה הממוקמים ברובם ביישובים פלסטיניים או בסמוך להם. בשנת 2010 למעלה מ-80% מהעובדות הפלסטיניות בעלות ההשכלה האקדמית עבדו בשירותים ציבוריים, לעומת פחות מ-40% בקרב יהודיות בעלות השכלה דומה (Shalev & Lazarus, 2013).

נתוני 2008 המוצגים ב**לוח 6** מלמדים שככל ששיעור ההשתתפות בכוח העבודה נמוך יותר, כך גבוה יותר שיעור המועסקות בשירותים ציבוריים (מתוך כלל העובדות). בירושלים ובדרום, שם שיעור הנשים הפלסטיניות השייכות לכוח העבודה הוא הנמוך ביותר (פחות מ-20% ב-2008, לפי **לוח 5**), שיעור המועסקות בשירותים הציבוריים הוא הגבוה ביותר (כ-76% בירושלים וכ-84% בדרום לעומת כ-60%-65% במחוזות צפון, חיפה ומרכז). ברור אפוא שהגידול בשיעור הנשים הפלסטיניות המועסקות בסקטור הציבורי מאז 1995 (והירידה בשיעור זה בקרב היהודיות) אינו ראיה לשילוב גובר של נשים פלסטיניות בשוק העבודה הישראלי, אלא הוא משקף בעיקר את חוסר התעסוקה ביישובים פלסטיניים ואת המגבלות והחסמים על תעסוקת פלסטיניות בענפים אחרים של הכלכלה הישראלית, שאינם קשורים לשירותים חברתיים בסקטור הציבורי. כך, אף שרמת השכלתן של הפלסטיניות עלתה, יכולתן לעבוד מחוץ למה

15 מכיוון שרק 64.2% מן הגברים הבדווים בגילים 25-49 משתתפים בכוח העבודה ו-23.2% מהם מובטלים (לעומת כ-6% מובטלים בקרב גברים פלסטינים במחוזות אחרים), רק כמחצית הגברים הבדווים בגילים אלו היו מועסקים בשוק העבודה הישראלי ב-2008. זאת ועוד, חלק מן הגברים הבדווים שאינם עובדים התייאשו מלמצוא עבודה והלמ"ס אינה מגדירה אותם "מובטלים" אלא "לא משתתפים בכוח העבודה", אף שלמעשה הם מובטלים. שיעור האבטלה אצל הבדווים הגרים ביישובים בלתי מוכרים גבוה יותר מאשר אצל אלו הגרים ביישובים מוכרים, אך חשוב לזכור שאיכות הנתונים באשר לתושבי הכפרים הבלתי מוכרים אינה גבוהה ולכן נתונים אלה אינם מוצגים כאן.

לוח 6: אחוז המועסקים בשירותים ציבוריים* ובמשלחי יד וסגרגציה במשלחי יד** בקרב בני 25-49, לפי לאום, מגדר, מחוז ושנה

		נשים				גברים							
		משלח יד		ענף כלכלי		משלח יד		ענף כלכלי		לאום	מחוז		
		צווארון כחול / סגרגציה		שירותים ציבוריים		צווארון כחול / סגרגציה		שירותים ציבוריים					
2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995	2008	1995
9.9	14.8	43.4	37.1	41.9	44.7	36.5	47.6	38.1	30.0	15.8	15.3	סך הכל	כל המחוזות
13.9	26.6	51.2	42.2	65.2	57.0	60.9	67.9	19.1	15.6	15.0	15.5	פלסטינים	
9.5	14.2	42.8	36.9	40.0	44.0	31.0	43.6	42.4	32.9	16.0	15.3	יהודים	
-4.4	-12.4	-8.4	-5.3	-25.2	-13.0	-29.9	-24.3	23.3	17.3	1.0	-0.2	פנוני	
17.7	12.8					29.8	24.3					סגרגציה	
10.7	17.3	62.5	55.5	75.9	70.0	62.2	64.3	14.5	13.9	12.4	13.8	פלסטינים	ירושלים
5.9	7.9	50.8	44.7	56.9	57.2	23.7	32.5	47.0	40.1	30.4	28.9	יהודים	
20.2	16.5					38.5	31.8					סגרגציה	
13.0	26.2	51.1	42.9	64.4	57.2	60.0	68.6	19.8	15.6	15.7	16.3	פלסטינים	צפון
16.3	22.3	36.9	33.5	42.2	47.4	42.0	54.0	33.0	25.2	15.6	15.0	יהודים	
13.3	14.2					18.1	14.6					סגרגציה	
16.0	26.1	45.8	36.3	62.3	52.2	60.4	66.0	20.5	17.3	14.2	16.0	פלסטינים	חיפה
10.1	13.0	42.1	38.2	41.9	45.7	32.7	42.8	42.7	36.0	15.3	15.6	יהודים	
13.1	9.7					27.7	23.2					סגרגציה	
19.0	31.2	46.4	42.5	60.0	60.2	65.1	73.6	17.4	14.4	12.3	13.5	פלסטינים	מרכז
8.4	12.9	43.8	37.6	37.8	44.7	28.5	42.3	44.7	34.7	13.3	13.9	יהודים	
23.2	13.2					36.6	31.3					סגרגציה	
24.3	38.2	29.4	26.6	37.7	37.5	57.0	66.5	16.5	14.1	5.5	5.6	פלסטינים	תל אביב
6.6	10.3	44.9	36.0	30.3	34.7	23.0	36.2	49.0	36.4	12.4	11.8	יהודים	
27.9	17.7					34.0	30.3					סגרגציה	
7.5	36.5	67.8	38.1	83.8	53.0	58.9	69.8	25.7	20.1	24.3	21.1	פלסטינים	דרום
15.5	23.9	34.4	31.8	42.0	44.2	46.7	58.8	28.2	21.1	16.1	14.5	יהודים	
18.9	33.3					12.2	11.1					סגרגציה	
4.7	9.6	51.6	44.5	59.9	58.3	25.9	37.8	49.0	38.2	31.0	24.1	יהודים	גדה מערבית

מקור: ניתוח של מפקדי האוכלוסין בשנים 1995 ו-2008.

* שירותים ציבוריים כוללים את כל המועסקים בענפים הבאים: מינהל ציבורי, בריאות, חינוך ושירותי רווחה וסעד.
 ** מדד הסגרגציה מתייחס לסגרגציה במשלחי יד בין יהודים לפלסטינים בכל מחוז ונע בין 100 (סגרגציה מוחלטת) ל-0 (אין סגרגציה), בחישוב של שלושה משלחי יד רחבים: עובדים פרופסיונליים טכניים ומנהלים (פּט"מ), עובדי צווארון כחול ועובדי פקידות ושירותים, שהנתונים לגביהם אינם מוצגים כאן אך הם משלימים ל-100% בכל קבוצה. לדוגמה, בשנת 2008 19.1% מהגברים הפלסטינים המועסקים בכלל המדינה עסקו במשלחי יד פּט"מ, 60.9% היו עובדים מקצועיים ובלתי מקצועיים (צווארון כחול), ו-20% הנתורים עסקו במשלחי יד של פקידות ומכירות. באותה שנה רמת הסגרגציה במשלחי יד בין יהודים ופלסטינים היא 29.8.
 *** הפער מחושב בנקודות אחוז: אחוז היהודים פחות אחוז הפלסטינים.

שמכונה "שוק העבודה המוגן" (Lewin-Epstein & Semyonov, 1993) במובלעות הסקטור הציבורי לא השתנתה הרבה בעשורים האחרונים.¹⁶

משום שנשים פלסטיניות היו רק חלק קטן מאוד מכוח העבודה הפלסטיני – פחות משליש ב-2008 ועוד פחות מכך בשנת 1995 – הממצאים המוצגים בלוח 6 לגבי גברים דומים יותר לממצאים באשר לכלל כוח העבודה הפלסטיני, הכולל הן נשים והן גברים. לפיכך, מכאן ואילך יתמקד פרק זה בגברים. סגרגציה במשלחי יד בין יהודים לפלסטינים פירושה ריכוזם במשלחי יד שונים, והיא נמדדת לרוב באמצעות אינדקס שערכיו נעים בין 0 (אין סגרגציה) ובין 100 (סגרגציה מוחלטת). הערך של האינדקס מלמד מהו אחוז הפלסטינים (או היהודים) שצריכים לשנות משלח יד כדי להגיע לביטול מוחלט של הסגרגציה. לוח 6 מלמד שהסגרגציה בכלל המדינה בשלושה משלחי יד רחבים – פט"מ, צווארון כחול וכל שאר משלחי היד, רובם צווארון ורוד כגון מכירות ופקידות – עלתה באופן מתון מ-24.3 ב-1995 ל-29.8 ב-2008. רמת הסגרגציה הנמוכה יחסית במחוזות הצפון והדרום, שהם מחוזות עניים, אינה נובעת משילוב מוצלח במיוחד של פלסטינים במחוזות אלה, אלא בעיקר מכך שרבים מן היהודים בפריפריה הם עובדי צווארון כחול, משלח היד הנפוץ ביותר בקרב פלסטינים, ללא קשר למחוז מגוריהם.

כאמור, תעסוקה בשירותים חברתיים בסקטור הציבורי היא הממד התעסוקתי היחיד שבו יש שוויון בין גברים יהודים לפלסטינים, הן בכלל המדינה והן ברוב המחוזות, גם ב-1995 וגם ב-2008. עבודות בשירותים הציבוריים קיימות ביישובים פלסטיניים – במערכת החינוך, במינהל הציבורי ובשירותי הבריאות המקומיים – ואף בבתי חולים, שהם קרוב לוודאי הסקטור האינטגרטיבי ביותר בישראל. בסקטור זה, פלסטינים (ופלסטיניות) בעלי השכלה גבוהה מוצאים עבודה במשלחי יד יוקרתיים ועובדים כרופאים, כמרפאים בעיסוק, כפזיוטרפיסטים וכאחים מוסמכים. מי שאינם בוגרי אוניברסיטה מועסקים גם הם בבתי חולים בעבודות פשוטות כגון עבודות ניקיון ומשק, טכנאות ופקידות. כל אלה מטפלים בחולים משתי קבוצות הלאום בצוותא עם עמיתיהם היהודים. ואולם בנושאים אלה ירושלים שונה מכלל המדינה: ב-1995 וב-2008 הפער בירושלים בין יהודים לפלסטינים בתעסוקה בשירותים ציבוריים עמד על 15 ו-18 נקודות אחוז, בהתאמה, לעומת שוויון ברוב שאר המחוזות. גם הפער בשיעור העוסקים במשלחי יד יוקרתיים (פט"מ) היה גבוה משמעותית בירושלים מאשר ברוב שאר המחוזות. זאת ועוד, הפערים בין יהודים לפלסטינים במדדים אלו – משלח יד יוקרתי ועיסוק בסקטור הציבורי – גדלו מאז 1995 בירושלים יותר מאשר ברוב שאר המחוזות (הפערים גדלו משמעותית גם במחוז תל אביב). עקב כך, מדד הסגרגציה בירושלים גדל מאז 1995 והגיע ל-38.5 ב-2008, הערך הגבוה ביותר במדינה, יותר מכפליים ערך המדד בצפון. אין ספק אפוא ששילובם של תושביה הפלסטינים של ירושלים בשוק העבודה המקומי רק הצטמצם מאז 1995.

גורמים רבים עשויים להסביר את נחיתותם התעסוקתית של גברים פלסטינים במזרח ירושלים יחסית לפלסטינים במחוזות האחרים. אפשרות אחת היא שההחלטה הישראלית שלא להכיר בתעודות אקדמיות של אוניברסיטת אל-קודס, ספינת הדגל של מוסדות ההשכלה במזרח

16 על החשיבות הגוברת של מדינת הרוחה כספקית תעסוקה לנשים פלסטיניות, בעיקר משכילות, ראו Shalev & Lazarus, 2013. כך למשל, הם מצאו שמאז סוף שנות השמונים רוב הגידול בתעסוקת נשים פלסטיניות היה בשירותים חברתיים. לניתוח כלכלי של נשים פלסטיניות בשוק העבודה בישראל ראו ישיב וקלינר קסיר, 2011.

ירושלים, גורמת לכך שאלפים מבוגריה אינם יכולים לקבל עבודות פט"מ המצריכות תעודות אוניברסיטאיות, בעיקר בסקטור הציבורי.

סיבות אפשריות נוספות הן מעמדם של הפלסטינים בירושלים כתושבים שאינם אזרחים, והתחרות על משרות בסקטור הציבורי בירושלים עם רבים מן המתנחלים הגרים בסביבות העיר. גורם אפשרי אחר הוא ייחודו של הסקטור הציבורי בירושלים, אשר נוסף על המשרות הציבוריות ברמה המקומית כבשאר המחוזות יש בו גם משרדי ממשלה, שבהם יש מסורת מושרשת של אפליה מוסדית נגד העסקת פלסטינים.¹⁷ זאת ועוד, בשעה שחלק מהחלטות ההעסקה בשירותים הציבוריים ברמה המקומית מתקבלות על ידי עובדים פלסטינים, יהודים הם שמקבלים את רוב החלטות באשר לשכירת עובדים חדשים במשרדי הממשלה. לרבים מאלה יש דעות קדומות נגד פלסטינים והם נוטים להפלותם מסיבות שונות, וביניהן מכיוון שרואים בהם "סיכון ביטחוני". ואכן, שיעור הגברים הפלסטינים בסקטור הציבורי בירושלים דומה לשיעורם באזור המרכז ונמוך אך במעט מן השיעורים במחוזות חיפה וצפון; אולם במחוז ירושלים קיים פער גדול הרבה יותר בין תעסוקת יהודים לפלסטינים בסקטור הציבורי, והוא נובע בעיקר מן השיעור הגבוה יותר של היהודים בסקטור הזה, המועסקים קרוב לוודאי במשרדי הממשלה.¹⁸

לרוע המזל, אין אפשרות לבחינה אמפירית קפדנית של הסברים אלו, שאמנם מתיישבים עם הנתונים (המועטים) הקיימים, אך כמובן אינם מוכיחים אותם. כך או כך, העובדה הבולטת העולה מן הנתונים היא שמצבם התעסוקתי של הפלסטינים תושבי מזרח ירושלים לא השתפר ואף החמיר בשנות האלפיים, לא רק יחסית ליהודי מחוז ירושלים, אלא גם יחסית לפלסטינים במחוזות אחרים. בשעה שחלה הרעה במצבם התעסוקתי של הפלסטינים בירושלים, אוכלוסיית המתנחלים פרחת. מאז 1995 צמח שיעור עובדי השירותים הציבוריים בגדה ב-6.9 נקודות אחוז (לעומת יציבות בשאר המחוזות) והגיע ל-31% ב-2008, ערך דומה לשיעורם בירושלים; גם בקרב הנשים היהודיות מובילות המתנחלות בשיעור העובדות בשירותים ציבוריים. היחס בקרב המתנחלים בין השיעור העוסק במשלחי יד יוקרתיים ובין אלה שעוסקים במשלחי יד של צווארון כחול דומה לזה שבקרב יהודים בירושלים ובתל אביב, וגדל בין 1995 ל-2008. עם הגידול באוכלוסיית המתנחלים גדל גם מספר העובדים הנדרשים לאיש את העבודות בשירותים הציבוריים המפותחים שהוקמו בגדה (בין השאר כדי לתמרץ יהודים ממחוזות אחרים לעבוד לשם), וקטן השיעור של המתנחלים העובדים במחוזות אחרים: בשנת 1995, כשני שלישים מכלל המתנחלים והמתנחלות המועסקים בסקטור הציבורי עבדו מחוץ לגדה, רובם ככל הנראה במחוז ירושלים, אך ב-2008 ירד שיעור זה

17 הממשלה מודעת להדרה זו; כך עולה מן העובדה שבהחלטות ממשלה שונות, החל ב-2004, היא פועלת כדי להגדיל את מספר הפלסטינים המועסקים במשרדי הממשלה.

18 אפשר לכאורה לטעון שהסברים אלו אינם מתיישבים עם העובדה שרוב הפלסטיניות בירושלים מועסקות בשירותים ציבוריים. ואולם אין לשכוח שמדובר במספרים קטנים יחסית של נשים, בשל שיעור ההשתתפות בעבודה הנמוך במיוחד של נשים פלסטיניות בירושלים. כמו כן, אפשר לטעון שרבים מן הגברים הפלסטינים במזרח ירושלים מועסקים ברשות הפלסטינית מחוץ לירושלים, וכך אינם נכללים באומדני הלמ"ס כעובדים ישראלים. ברם, קשה להאמין שאלה פני הדברים, שכן שיעורי ההשתתפות בכוח העבודה של גברים פלסטינים במזרח ירושלים גבוהים במיוחד וכוללים רק מספר קטן (פחות מ-1%) של עובדים ב"חול"ל", רובם כנראה בשטחי הרשות הפלסטינית, אשר בסטיסטיקה הרשמית נחשבת מחוץ לישראל.

אל מתחת ל-50.19% התפתחויות אלו משקפות הן את העדרו של סקטור פרטי יהודי משמעותי בגדה והן את הגידול במשרות הוראה, בריאות ושירותים ציבוריים אחרים בהתנחלויות.

סיכום

למדיניות המרחבית של ישראל יש ארבעה מאפיינים המשפיעים על מפת ההתיישבות הישראלית. מאפיינים אלו קשורים זה בזה ובמרוצת השנים השתנו מעט מאוד; הם שעיצבו את המדיניות המרחבית של ישראל ב-67 שנותיה, ובכלל זה מפעל ההתנחלות הישראלית בשטחים שנכבשו ב-1967. המאפיין הראשון הוא מדיניות יהוד האדמה. מטרה זו מושגת באמצעות הגבלת הקמתם של יישובים פלסטיניים חדשים והגבלת השטח הנמצא בשליטה או בבעלות פלסטינית. הקפאתה הכמעט מוחלטת של מפת ההתיישבות הפלסטינית מאז 1948 עומדת בניגוד חד לפריחה של מאות יישובים יהודיים, בעיקר בצפון המדינה, בדרומה ובגדה המערבית – אזורים שבהם היהודים הם מיעוט או ששיעורם באוכלוסיית האזור ירד בשנים האחרונות.

המאפיין השני המשפיע על מפת ההתיישבות הוא הניסיון, שלא תמיד מצליח, ליצור ולשמר רוב יהודי מוצק לא רק בכלל המדינה (שלפי הגדרת ישראל כוללת גם כ-71 ק"מ מרובעים של הגדה שסופחו לירושלים) אלא בכל מחוז ובכל אזור בה. מאפיין שלישי הוא הסגרציה הקיצונית בין יישובים יהודיים לפלסטיניים, המתבטאת בכך שיותר מ-99% מ-1,205 היישובים בישראל הם חד-לאומיים לחלוטין – לגמרי יהודיים או לגמרי פלסטיניים. גם מאות היישובים שאינם כוללים במניין היישובים הם חד-לאומיים – יישובים קטנים בגליל ובנגב, מאחזים בגדה ויישובים בלתי מוכרים בדרום. לבסוף, המאפיין הרביעי של המדיניות המרחבית הישראלית הוא העדפה שיטתית של יישובים יהודיים בחלוקת תקציבים, בהשקעה בתשתיות ובפיתוח אזורי תעשייה. מארבעה מאפיינים אלו, המשקפים את עמדות ממשלות ישראל מאז 1948, נובע חלק גדול מן הפערים החברתיים והכלכליים בין יהודים לפלסטינים בתוך המחוזות השונים ובין המחוזות.

אפשר לקבוע שכלל שגדול יותר נתח הקבוצות המוחלשות במחוז – פלסטינים (במיוחד אם הם בדווים או שאינם אזרחים), חרדים, מהגרים ומזרחים – כך נמוכה יותר רמתו הסוציו-אקונומית של המחוז. הממצאים מהשנים 1995–2008 אינם מלמדים על צמצום שיטתי בפערים בין המחוזות או בפערים בין יהודים לפלסטינים בתוך המחוזות; ההפך הוא הנכון – ברוב המדדים הפערים בין יהודים לפלסטינים גדלו דווקא. הפערים ביניהם בהשכלה גבוהה גדלו בכל המחוזות וכך גם הפערים בשיעור השתתפותם של גברים בכוח העבודה (אצל נשים, הפערים האדירים בשיעורי השתתפות בעבודה נשארו יציבים ברוב המחוזות). הסגרציה התעסוקתית בקרב גברים גדלה במקצת. ולבסוף, פערי ההכנסה למשק בית בין יהודים לפלסטינים גדלו גם הם בחדות מאז שנות

19 הנתונים המוצגים ב**לוח 6** מתייחסים למחוז המגורים ולא למחוז מקום העבודה. בדרך כלל יוממות (commuting) ארוכה למקום העבודה מאפיינת עובדים מיומנים במשלחי יד יוקרתיים, שעבורם שוק העבודה הוא ארצי ולא מקומי. לא כך בישראל: במחוזות חיפה והצפון, שיעור הפלסטינים (רובם עובדי צווארון כחול) שעבדו מחוץ למחוז מגוריהם היה גבוה מזה של היהודים. הפער הצטמצם בין 1995 ל-2008. תושבי ירושלים והדרום נוטים יותר משאר הקבוצות לעבוד במחוז מגוריהם, ואילו המתנחלים הם שיאני היוממות: ב-2008 קרוב למחציתם עבדו בגבולות הקו הירוק ובירושלים (הנתונים אינם מוצגים כאן).

התשעים.²⁰ המדד היחיד שבו מתקיים שוויון בין יהודים לפלסטינים (להוציא את מחוז ירושלים) הוא שיעור הגברים העובדים בשירותי חינוך, בריאות ומינהל ציבורי, אך שוויון זה היה קיים כבר ב-1995 ואינו מלמד על שיפור מגמה.

זאת ועוד, השוויון בשיעור המועסקים בענפים כלכליים אלו, ששייכים ברובם לסקטור הציבורי, אינו מצביע על כך שהסקטור הציבורי פתוח להעסקת פלסטינים ואינו מפלה אותם לרעה. פלסטינים מודרים כמעט לגמרי מתעסוקה בחלק ממשדרי הממשלה ומן החברות המובילות בסקטור הציבורי, שמעסיקות אלפי עובדים, וביניהן חברת החשמל, התעשייה האווירית, רפאל, התעשייה הצבאית, רשות שדות התעופה ורשות הנמלים. המצב דומה בחברות שעברו לאחרונה הפרטה, לדוגמה באל-על. בסקטור הפרטי, שרובו בבעלות יהודית, נראה שלפלסטינים קשה יותר לקבל עבודה מאשר בשירותים הציבוריים, אלא אם כן מדובר בעבודת צווארון כחול או בעבודות פשוטות אחרות. אחת הסיבות האפשריות לתופעה זו היא ההשכלה הנמוכה יחסית של הפלסטינים, אך נראה שהסיבה העיקרית היא אפליית פלסטינים בתעסוקה, הן מוסדית והן אינדיבידואלית.²¹

בשעה שהכלכלה הישראלית עברה מתעשייה לשירותים ומתעשיות מסורתיות לתעשיות היי-טק, הפלסטינים נשארו מאחור. באופן אירוני, דווקא הסגרגציה הלאומית בחינוך ובמגורים היא שאפשרה לפלסטינים רבים לקבל משרות בהוראה ובמינהל ציבורי ביישובים הפלסטיניים. אך נראה שמספר המשרות הציבוריות הקיימות במובלעות הפלסטיניות אינן מדביקות את הביקוש; רוב הגברים הפלסטינים ממשיכים לעסוק בעבודות צווארון כחול, ורוב הנשים ממשיכות להישאר מחוץ לכוח העבודה או לסבול משיעורי אבטלה גבוהים במיוחד.

במחוזות ירושלים ודרום מגמות הגידול בפערים בין יהודים לפלסטינים בולטות במיוחד. מצבם התעסוקתי של גברים פלסטינים בירושלים, שנמדד ברמת הסגרגציה התעסוקתית שלהם ובהדרתם היחסית ממשרות בסקטור הציבורי, הוא הגרוע ביותר בישראל והורע בין 1995 ל-2008. גם במחוז הדרום גדלו הפערים בין יהודים לבדוים, לא רק בהשכלה, בשיעור ההשתתפות בכוח העבודה ובשיעורי אבטלה אלא גם בשיעור תמותת התינוקות. יצוין שבשני מחוזות אלו – ירושלים ודרום – מקדמות הממשלות בשנים האחרונות מדיניות של הפקעת אדמות פלסטיניות והשתלטות עליהן (בשאר המחוזות תהליך ההפקעה וההשתלטות הסתיים ברובו בשנות השמונים). בה בעת הן מתייחסות בנוקשות יתרה לאוכלוסייה הפלסטינית במחוזות אלו. ואכן, סביר להניח שמצב התעסוקה החמור ביותר הוא בקרב בדוים המתגוררים בכפרים הבלתי מוכרים, ובקרב כרבע מתושביה הפלסטינים של ירושלים המתגוררים מעבר לגדר ההפרדה.

בניגוד חריף לנסיגה שחלה בשנים 1995-2008 במעמד הסוציו-אקונומי של הפלסטינים בירושלים ובדרום המדינה, אצל המתנחלים היהודים בגדה המערבית חלו בתקופה זו שיפורים משמעותיים, גם בהשוואה ליהודים במחוזות אחרים. אפשר לראות זאת למשל בשיעורי התעסוקה בסקטור הציבורי, שהגידול החד ביותר בהם הוא בגדה. דוגמה אחרת היא שיעור העובדים במשלחי יד יוקרתיים, אשר בקרב מתנחלים הוא הגבוה ביותר. גם ההכנסה הממוצעת של משקי הבית

20 לפי סקרי הכנסות, בשנים 1999-2011 ירדה ההכנסה ממוצעת של משקי בית פלסטיניים מ-69% ל-59% מההכנסה הממוצעת של משקי בית יהודיים.

21 מעסיקים יהודים אינם מכחישים אפליית פלסטינים ואף מצדיקים אותה (Wolkinson, 1999).

בהתנחלויות גבוהה במיוחד.²² מתנחלים רבים עברו להתגורר בגדה לא מסיבות אידיאולוגיות אלא בשל הטבות כלכליות ודיור זול. נראה אפוא שבד בבד עם שחיקתה של מדינת הרווחה בתחומי הקו הירוק היא מתחדשת בגדה המערבית (גוטוויין, 2004) ומספקת שירותים רבים שכמעט אינם קיימים בגבולות הקו הירוק, כמו כיתות לימוד קטנות יותר, חוגים והסעות לחוגים. אין ספק שהמתנחלים יכולים להיות מרוצים מהתקדמותם הסוציו-אקונומית בעשרים השנים האחרונות. הצלחת המתנחלים אינה מוגבלת למדדים סוציו-אקונומיים. גידול האוכלוסייה החד ביותר מאז 1995 התרחש בהתנחלויות בגדה ובקרב הבדווים בדרום. שיעור הגידול השנתי הממוצע של שתי קבוצות האוכלוסייה האלה עלה על 5%, לעומת פחות מ-2%–3% אצל יהודים ופלסטינים במחוזות אחרים. גידול טבעי (ילודה פחות תמותה) אחראי לרוב הגידול בקרב האוכלוסייה הצעירה של הבדווים והמתנחלים, ששיעורי הילודה אצלם הם מן הגבוהים בעולם. אבל יש הבדל משמעותי בין שיעור הפרייון הכולל של הבדווים למתנחלים: אצל הראשונים הוא ירד בחדות, ואילו אצל האחרונים הוא גדל. חשוב לציין שמאז שנות התשעים יש מגמה של התכנסות בשיעור הפרייון הכולל של כלל הנשים הפלסטיניות והיהודיות בישראל: השיעור ירד משמעותית אצל פלסטיניות (לא רק בישראל אלא גם בקרב תושבי הגדה המערבית ורצועת עזה)²³ ועלה במקצת אצל היהודיות. קשה להגזים בחשיבות ההשלכות של מגמות אלו על המרוץ הדמוגרפי בין יהודים לפלסטינים. בטווח הארוך, אם המגמות הללו יימשכו, ישיגו היהודים רוב יהודי מוצק לא רק בגבולות 1967 אלא גם בשטחים נרחבים של הגדה המערבית שאותם מבקשים המתנחלים ומפלגות הימין לספק לישראל.

מקורות

- אברבוך, א' ואבני, ש' (2013). *אי שוויון בבריאות וההתמודדות איתו*. ירושלים: מינהל תכנון אסטרטגי, משרד הבריאות.
- אזולי, ל', אליאסי-וידרמן, ג' ודמרי מדר, ו' (2009). *שינוי שטחי שיפוט: האומנם סיפור כלכלי? ירושלים: מכון ון ליר בירושלים*.
- אשכנזי, א' (2013, 9 באוגוסט). *העיר שחולקה לה יחדיו: מה חושבים בנצרת עלילת על הקמפיין של ראש העיר. הארץ*.
- ג'בארין, י' (2007). *אסטרטגיה לפיתוח התעסוקה בקרב הערבים בישראל: חזון הרחבתו של המעמד הבינוני הערבי*. חיפה: מוסד שמואל נאמן.
- גוטוויין, ד' (2004). *הערות על היסודות המעמדיים של הכיבוש. תיאוריה וביקורת*, 24, 203–211.
- גילבר, ג' (1987). *מגמות בהתפתחות הדמוגרפית של ערביי ארץ ישראל 1870–1948*. *קתדרה*, 45, 43–56.

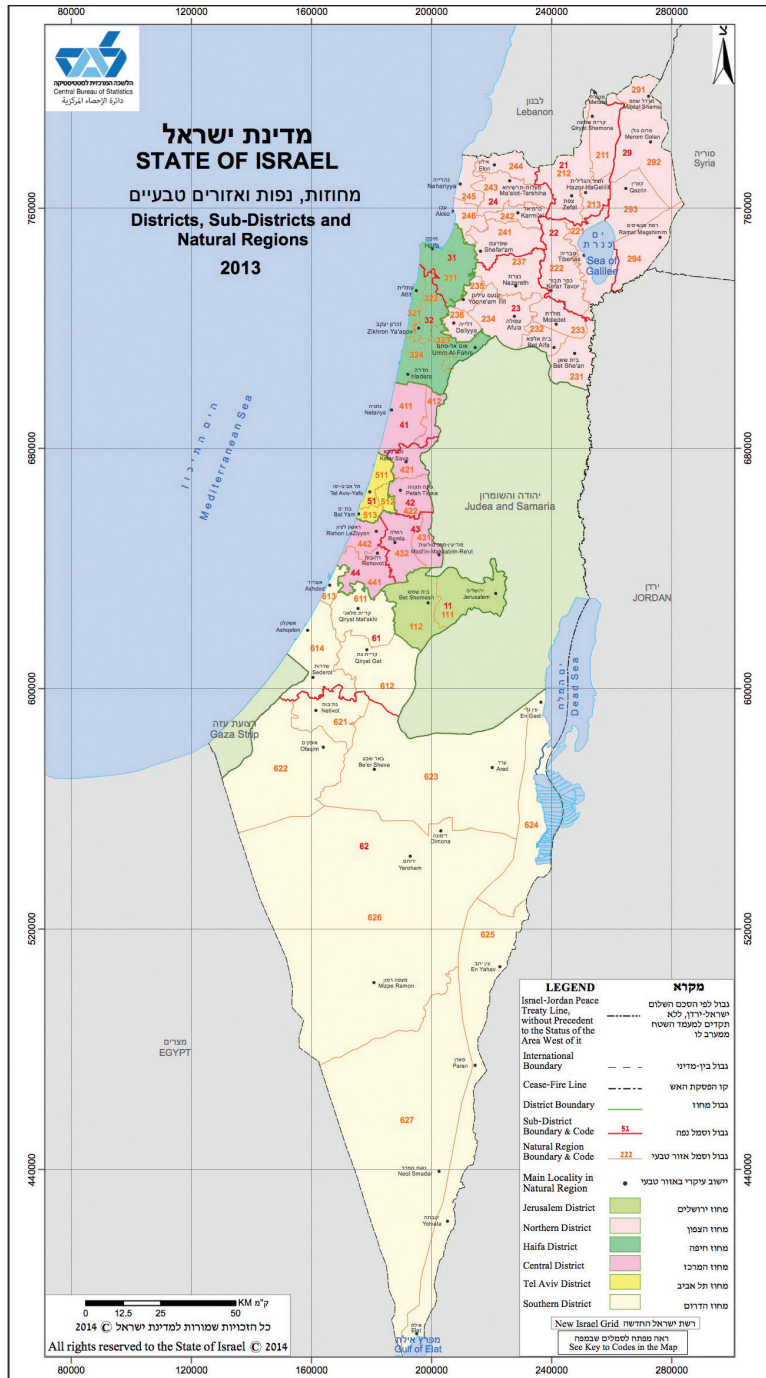
22 לפי סקר ההכנסות האחרון, שבחן הכנסות בשנת 2011, הכנסת משק הבית החציונית בקרב המתנחלים גבוהה יותר מן ההכנסה החציונית של משקי בית יהודיים בכל שאר המחוזות, למעט מחוז המרכז.

23 אין הסכמה על הרמה המדויקת של הפרייון הכולל בגדה וברצועת עזה, אך המקורות הקיימים מצביעים על ירידה. לפי הלמ"ס הפלסטיני (PCBS, 2014), הפרייון הכולל בשטחים הכבושים (רצועת עזה, ירושלים המזרחית והגדה המערבית) ירד מ-6 ילדים לאישה ב-1997 ל-4.5 ברצועת עזה ול-3.7 בגדה בשנים 2011–2013. לפי המחלקה הבינלאומית של מפקד האוכלוסין האמריקאי, בשנים 1997–2013 ירד הפרייון בגדה מ-4.76 ילדים לאישה ל-2.91.

- גיליס, ר' (2009). "עכשיו הם גם מתנחלים": המורפולוגיה האתנית של ההתנחלויות. עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב.
- זוכרות (2006). *זוכרות תרשיחא*.
- חליחל, א' (2011). פריון של נשים יהודיות ומוסלמיות בישראל לפי מידת הדתיות שלהן בשנים 1979–2009. סדרת ניירות עבודה מס' 60. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- חסן, מ' (2009). העיר ונשים פלסטיניות: המאבק על הזיכרון. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת תל אביב.
- טולדנו, א', זוסמן, נ', פריש, ר' וגוטליב, ד' (2009). השפעת גובה קצבאות הילדים על פריון הילודה. *מחקרים 101*. ירושלים: המוסד לביטוח לאומי.
- שיב, ע' וקלינר קסיר, נ' (2011). נשים ערביות בשוק העבודה בישראל: מאפיינים ואמצעי מדיניות. *הרבעון לכלכלה*, 58(1–2), 120–160.
- (2013). *שוק העבודה של ערביי ישראל: סקירת מאפיינים וחלופות למדיניות*. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב.
- הלמ"ס (2014). *השנתון הסטטיסטי לישראל 65*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- (1998). *השנתון הסטטיסטי לישראל 49*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- סיקרן, מ' (2004). *דמוגרפיה: אוכלוסיית ישראל – מאפיינים ומגמות*. ירושלים: כרמל.
- עבאס, ו' ואלון, ש' (2008). נידונים לחושך: סוגיית החשמל והחולים הכרוניים בכפרים הבלתי מוכרים בנגב. *רופאים לזכויות אדם*. *אוהר* ב-3 ביוני 2015.
- פלטיאל, א', ספולקר, מ', קורנילנקו, א' ומלדונדו, מ' (2012). *תחזית אוכלוסייה לישראל לטווח ארוך: 2009–2059*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- Amara, A. & Yiftachel, O. (2014). Confrontation in the Negev: Israeli land policies and the indigenous Bedouin-Arabs. Retrieved June 3, 2015.
- Cohen, A., Dehejia, R., & Romanov, D. (2013). Financial incentives and fertility. *The Review of Economics and Statistics*, 95(1), 1–20.
- Cohen, Y. (2009). Migration patterns to and from Israel. *Contemporary Jewry*, 29, 115–125.
- Falah, G. (1993). Trends in the urbanization of Arab settlements in Galilee. *Urban Geography*, 14(2), 145–164.
- Forman, G. & Kedar, A. (2004). From Arab land to "Israel Lands": The legal dispossession of the Palestinians displaced by Israel in the wake of 1948. *Environment and Planning D: Society and Space*, 22(6), 809–830.
- Gordon, N. & Cohen, Y. (2012). Western interests, Israeli unilateralism, and the two-state solution. *Journal of Palestinian Studies*, XLI(3), 6–18.
- Hamdan, H. (2005, March). The policy of settlement and "Spatial Judaization" in the Naqab. *Adalah's Newsletter*, 11. Retrieved June 3, 2015.
- Kedar, A. & Yiftachel, O. (2006). Land regime and social relations in Israel. In H. de Soto and F. Cheneval (Eds.), *Realizing property rights: Swiss human rights book* (pp. 129–146). Zurich: Ruffer & Rub Publishing House.
- Kraus, V. (2002). *Secondary breadwinners: Israeli women in the labor force*. Santa

- Barbara: Praeger.
- Lewin-Espstein, N. & Semyonov, M. (1993). *The Arab Minority in Israel's Economy: Patterns of ethnic inequality*. Boulder: Westview Press.
- OECD (2010). *OECD Reviews of labor market and social policies: Israel*. Paris: OECD Publishing.
- Okun, B. (2013). Fertility and marriage behavior in Israel: Diversity, change, and stability. *Demographic Research*, 28, 457—504.
- PCBS (Palestinian Central Bureau of Statistics) (2014). Retrieved June 3, 2015.
- Rosenfeld, H. (1964). From peasantry to wage labour and residual peasantry: The transformation of an Arab village. In R. Manners (Ed.), *Process and Pattern in Culture: Essays in honor of Julian Steward* (pp. 211—234). Chicago: Aldine.
- Sa'di, A. & Lewin-Epstein, N. (2001). Minority labour force participation in the post-Fordist Era: The case of Arabs in Israel. *Work, Employment and Society*, 15(4), 781—802.
- Shalev, M. & Lazarus, A. (2013). The welfare state as an employer: An unacknowledged avenue of opportunity for Palestinian women in Israel. In N. Khattab & S. Miaari (Eds.), *Palestinians in the Israeli labour market: a multi-disciplinary approach* (Pp. 153—182). London: Palgrave Macmillan.
- Tzfadia, E. (2008). Geography and demography: Spatial transformations. In G. Ben Porat, Y. Levi, S. Mizrahi, A. Naor & E. Tzfadia (Eds.), *Israel Since 1980* (pp. 42—68). Cambridge: Cambridge University Press.
- Wolkinson, B. (1999). *Arab employment in Israel: The quest for equal employment opportunity*. Santa Barbara: Praeger.
- Yiftachel, O. (2006). *Ethnocracy: Land and politics of identify in Israel/Palestine*. Pennsylvania: University of Pennsylvania Press.
- (2011). Encalve Citizenship: Palestinian Arabs in Israel. In N. Rouhana & A. Sabbagh (Eds.), *Palestine and Israel: Key Terms* (pp. 177—208). Haifa: Mada Center for Applied Research.
- Yonay, Y. & Kraus, V. (2014). The state vs. tradition: Israeli Palestinians and Middle Eastern Jewish women in the labor force. *Paper presented at the 110th ASA Annual meeting, San Francisco, August 16—19*.

מפה 1: מחוזות בישראל, 2013

מקור: שנתון סטטיסטי לישראל, מספר 46, מפה 1.